

Ставерська Т. О., Іванюта О. М.

ІСТОРІЯ ФІНАНСІВ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

УДК 336(075.8)

ББК 65.261я73

С 76

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри фінансів, протокол № 2
від 12 вересня 2013 року

Рекомендовано науково-методичною комісією обліково-фінансового факультету Харківського державного університету харчування та торгівлі,
протокол засідання № 2 від 31 жовтня 2013 року

Рецензенти:

Савицька Н. Л., доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії та права Харківського державного університету харчування та торгівлі

Андросова Т. В., кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної економіки Харківського державного університету харчування та торгівлі

Ставерська Т. О., Іванюта О. М.

С 76 Історія фінансів: навч. посіб. / Т. О. Ставерська, Іванюта О. М. – Харків :
Видавець Іванченко І. С., 2013. – 83 с.

ISBN 978-617-7033-32-4

У навчальному посібнику розкриваються передумови та історичний процес виникнення фінансів, основні етапи та напрями їх розвитку залежно від суспільного-політичного устрою, стану народного господарства, внутрішньої та зовнішньої політики державних урядів. Розраховано на студентів та аспірантів економічних спеціальностей, які прагнуть глибокого осмислення сутності фінансів та пізнання закономірностей їх розвитку.

УДК 336(075.8)

ББК 65.261я73

ISBN 978-617-7033-32-4

© Ставерська Т.О., 2013

© Іванюта О.М., 2013

© Видавець Іванченко І. С., 2013

ЗМІСТ

Передмова	5
Тема 1 Сутність та історичний характер фінансів	
1.1 Історичне формування сутності фінансів	6
1.2 Історичний характер фінансів	9
Питання для самопідготовки	13
Тема 2 Фінанси і фінансові відносини доби феодалізму	
2.1 Державні фінанси Київської Русі	14
2.2 Фінанси Європи у добу середньовіччя	17
2.3 Фінансовий устрій Московської держави	20
Питання для самопідготовки	22
Тема 3 Основні аспекти розвитку фінансів у період індустріальної епохи	
3.1 Фінансово-економічний розвиток Західної Європи у XVI-XVIII ст.	23
3.2 Фінанси і фінансові відносини країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи у XVI-XVIII ст.	27
3.3 Фінанси України у XVI-XVIII століттях	31
Питання для самопідготовки	36
Тема 4 Фінанси і фінансова система Російської Імперії у XIX – початку XX століття	
4.1 Фінансова система Російської імперії першої половини XIX ст.	38
4.2 Друга половина XIX століття – період загальнодержавних і фінансових реформ у Російській імперії	41
Питання для самопідготовки	46
Тема 5 Становлення й розвиток фінансової системи СРСР та Української республіки	
5.1 Фінансова політика перехідного періоду. Заходи щодо відновлення економіки	47
5.2 Фінансово-кредитна система Української РСР протягом 1939-90х років	59
Питання для самопідготовки	62

Тема 6 Еволюція науки про фінанси в думках вчених-економістів

6.1 Характеристика головних напрямків розвитку наукової думки про фінанси від стародавніх часів до початку ХХ ст.	63
6.2 Генезис поняття «фінанси» у вітчизняній літературі	65
6.3 Фінанси у концепціях кейнсіанської школи	69
6.4 Неокласичні теорії фінансів	75
Питання для самопідготовки	81
Список рекомендованих інформаційних джерел	82

ПЕРЕДМОВА

Для пізнання суспільних явищ, правильного розуміння їх суті, необхідно звернутися до генезису – моменту зародження і подальшого процесу розвитку, який привів до певного стану, виду, прояву.

Історичному розвитку фінансів присвячена чисельна вітчизняна та зарубіжна література, в якій ці питання розглядають переважно в описовому плані. В даному випадку генезис фінансів нас цікавить за тих умов, при яких це дозволяє:

- сформулювати закономірності розвитку даної категорії;
- встановити відому спільність в їх змісті;
- встановити суттєві відмінності між ними в різних суспільно-економічних формаціях.

Слід відмітити важливі методологічні аспекти дослідження будь-яких суспільних явищ, в тому числі фінансів:

- необхідність історичного підходу при вивченні явищ;
- відображення при цьому часового зв'язку, відомої «спадкоємності» у змісті того чи іншого явища;
- «етапність» у розвитку явища, яка безумовно впливає на зміст останнього.

Історичному аналізу явища, тобто як виникло явище в історії, які воно проходило етапи у своєму розвитку, повинно передувати виділення певних його характеристик. Тому необхідно відмітити характерні ознаки категорії «фінанси», які дозволяють зробити більш предметним її генезис. Саме до таких ознак можна віднести:

- органічний зв'язок фінансів з державою;
- вартісний характер відносин, виражених в цій категорії;
- вираження відносин базисного порядку.

Фінанси є історичною категорією, зміст якої суттєво змінюється із зміною загальних умов суспільного ладу. Матеріал, викладений в навчальному посібнику «Історія фінансів» розкриває передумови та історичний процес виникнення фінансів, основні етапи та напрями їх розвитку залежно від суспільного-політичного устрою, стану народного господарства, внутрішньої та зовнішньої політики державних урядів. Сподіваємося, навчальний посібник надасть суттєву допомогу студентам та аспірантам економічних спеціальностей, які прагнуть глибокого осмислення сутності фінансів та пізнання закономірностей їх розвитку.

Тема 1

СУТНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНИЙ ХАРАКТЕР ФІНАНСІВ

1.1 Історичне формування сутності фінансів

Фінанси є достатньо стародавньою економічною категорією. Окремі елементи фінансових відносин були відомі ще за тисячі років до нашої ери, про що свідчать сучасні археологічні знахідки. Так, у шумерів – однієї із ранніх цивілізацій – вже в третьому тисячолітті до нашої ери торговцям видавали суми грошей у формі позики або створювали «спільні каси» для захисту їх інтересів на випадок втрати вантажу під час перевезення, про що укладались офіційні папери. Закони вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.) вимагали укладання письмових угод між учасниками торговельних караванів. Очевидно, що така практика була виправданою і тому передавалася з покоління в покоління.

Досить часто в буденному житті фінанси ототожнюють з грошима, але це дві різні економічні категорії з різним суспільним призначенням. Гроші – більш стародавня категорія, що виникла на зорі розвитку людства як товар, що відіграє роль загального еквівалента і вимірює витрати праці асоційованих виробників. Фінанси ж виникли з появою держави, для існування якої були потрібні певні ресурси – спочатку у вигляді натуральних податей і трудових повинностей, а потім і в грошовій формі. Тому ***фінанси – це завжди грошові відносини, а грошовий характер фінансових відносин є першою ознакою фінансів як специфічної вартісної категорії.***

З виникненням держави, розвитком товарно-грошових відносин в суспільстві з'являється об'єктивна необхідність формування системи перерозподільчих грошових відносин, якими є фінанси.

Фінанси – це грошові відносини, одним з суб'єктів яких виступає держава, причому гроші служать матеріальною основою існування і функціонування фінансів. Фінанси можуть існувати тільки за наявності держави – це друга ознака даної специфічної вартісної категорії.

З усієї сукупності грошових відносин фінанси виділяються ще за однією ознакою – ***це відносини, яки не виходять за рамки розподільчого процесу.***

Для фінансів характерний рух грошових коштів, що не виходить за рамки розподільчого процесу, причому нееквівалентне (за винятком покупки цінних паперів, емітованих державою). Тобто відбувається розподіл і перерозподіл вартості суспільного продукту за цільовим призначенням і суб'єктам господарювання, при цьому кожен одержує свою частину виробленого продукту. Такий рух приймає особливу форму фінансових ресурсів, які виступають матеріальними носіями фінансових відносин. Реальне формування фінансових ресурсів починається на стадії розподілу. Джерела формування фінансових ресурсів:

- податки та інші доходи бюджетів;

- кошти позабюджетних фондів;
- ресурси підприємств (прибуток, амортизація, стійкі пасиви і ін.).

Звичайно наука не припускає категоричності і не признає жорстких кордонів поділення, що пропонує теорія. Йдеться про прямий та непрямий вплив фінансів на усі стадії процесу відтворення. Дійсно, від розміру податків і засобів їх стягнення залежать як обсяги споживання (виробничого і особистого), так і темпи збільшення виробництва і споживання. Чим більша доля додаткового продукту буде стягуватися державою, тим вужчі межі розширеного відтворення і, навпаки, ширше межі позавиробничого споживання. Більш того, фінанси не беруть прямої участі у виробництві і обміні (крім частки участі в обміні бюджетної сфери), адже базуються саме на доході, який створюється у виробничий сфері.

По мірі витіснення натуральних відносин грошовими, податки придбали грошовий характер. Вони стали більш різноманітними, змінилися об'єкти оподаткування, ввелася диференціація ставок податку, обов'язковою стала сплата податку. Але як тільки розмір податку перевищив 20-процентну границю доходу, з'явилися й способи відхилення від податків і способи перекладення податку. Розпочалася війна між народом і урядом, яка тривала тих пір, поки не знизився податковий поріг, тобто максимальний розмір податку від суми доходу. Границя податкового порогу залежить від багатьох факторів, і точно визначити її величину неможливо. Можна говорити лише про конкретну державу у конкретний час. Але й в даному випадку на розрахункову величину будуть впливати соціальні, політичні, військові, економічні, технічні, природні, демографічні та інші фактори.

Держава не може відмінити податки – в умовах домінування товарно-грошових відносин немає іншого способу забезпечити можливість виконання державами своїх функцій. Таким чином, ***фінанси – це система грошових відносин з поведи формування та використання грошових фондів, необхідних державі для виконання своїх функцій.***

Таким чином можна виділити три характерних ознаки фінансів, що діють лише у сукупності:

- 1) це завжди грошові відносини;
- 2) це грошові відносини, викликані фактом наявності держави як органа управління;
- 3) це відносини перерозподілу вже розподіленого сукупного продукту.

Якщо грошовим відносинам двох чи більше суб'єктів властиві всі три признака, то це фінанси. Будь-які інші грошові відносини до категорії фінансів не відносяться.

Сам термін *financia* виник у XIII-XV ст. в торгових містах Італії, що в перекладі з латинської означало «кінець, закінчення, фініш». В Італії XIII-XV ст. цей термін означав будь-який грошовий платіж, тобто грошові відносини між суб'єктами. У Франції цей термін застосовувався в XVI ст. вже в більш широкому сенсі – як сукупність публічних доходів і витрат. Декілька пізніше з'явився термін «публічні фінанси», який означав сукупність державних доходів і ви-

трат. У тлумачному словнику В.І. Даль визначив термін «фінанси» як «все, що торкається надходжень і витрат держави».

У подальшому термін «фінанси» отримав міжнародне розповсюдження та став використовуватися як поняття, пов'язане із системою грошових відносин між населенням і державою, які виникають у процесі створення державних фондів грошових коштів. Появу та розвиток категорії фінансів можна обумовити такими факторами:

- 1) суспільний розподіл праці і створення різних соціально-економічних формацій;
- 2) достатньо високий рівень розвитку грошового господарства, чітке формування та використання основних функцій грошей;
- 3) поява самостійних, незалежних суб'єктів господарювання, які здійснюють підприємницьку діяльність і створюють для виробництва необхідні грошові фонди;
- 4) розвиток товарно-грошових відносин, обумовлений зростанням виробництва і збільшенням ВВП та НД (суб'єкти володіли різними правами в процесі цих відносин, а один з них – держава – мав особливі повноваження);
- 5) в процесі відносин формувалася загальнодержавний фонд грошових коштів – бюджет (можна сказати, що ці відносини мали фондний характер);
- 6) виникнення та укріплення централізованої держави, яка забезпечує систему законодавчих та правових норм (регулярне надходження коштів до бюджету не може бути забезпечено без надання податкам, зборам та іншим платежам державно-примусового характеру, що досягається шляхом нормативно-правової діяльності держави, створенням відповідного фіскального апарата).

Задовго до виникнення поняття «фінанси» людство вже мало гроші, товарно-грошові відносини, певний державний устрій, але тільки у середньовіччі виникли дане явище і термін, який ще явище позначає, що можна пояснити історичним формуванням певних історичних передумов.

Перша передумова. У середньовіччі в Центральній Європі в результаті перших буржуазних революцій ще зберігалися монархічні режими, але влада монархів була значно обмеженою і, саме головне – відбулось відторгнення голови держави (монарха) від казни. Виник загальнодержавний фонд грошових коштів – *бюджет*, яким голова держави не міг особисто розпоряджатися.

Друга передумова. Формування та використання бюджету стало носити системний характер, тобто виникли законодавчо закріплені системи державних доходів та витрат з визначеними складом і структурою (особливістю бюджету стало те, що основні групи витратної часті бюджету практично не змінювалися протягом багатьох століть).

Третя передумова. Податки у грошовій формі набули переважного характеру, в той час коли раніше доходи держави формувались головним чином за рахунок натуральних податей і трудових повинностей.

Таким чином, тільки на даному етапі розвитку державності і грошових відносин став можливим розподіл створеного продукту у вартісному вираженні. Розподільчі відносини – це частка економічних відносин в суспільстві, і фінанси, будучи вираженням цієї об'єктивно існуючої сфери економічних відносин, є

економічною категорією. Вони мають ядро виражене *специфічне суспільне призначення – формування і використання грошових фондів держави шляхом особливих форм руху вартості*. Поряд із цим фінанси є *історичною категорією*, тому що вони мають стадії виникнення, розвитку, тобто змінюються у часі.

1.2 Історичний характер фінансів

Кожній суспільній формації і, відповідно, державі в цій формації відповідає певний фінансовий устрій. ***Відмінність фінансів різних суспільно-економічних формацій обумовлено наступними причинами:***

1. Кожній суспільній формації відповідає власна класова структура суспільства. При цьому фінанси не можуть не враховувати відносини розподілу національного доходу, організуючі їх перерозподіл на користь держави.

2. У кожній суспільно-економічній формації фінанси підпорядковуються цілям і задачам держави, які захищають інтереси панівного класу.

3. Кожен новий спосіб виробництва породжує нову систему господарських відносин (якщо рабовласницькій і феодальній формаціям відповідали натуральні відносини, то і формування доходів держави носило переважно натуральний характер. Капіталістичне господарство є товарно-грошовим, відповідно й формування доходів держави здійснюється у грошовій формі).

4. Якщо держава як орган управління слугує завданню відтворення виробничих і класових відносин, що вже склалися, то цим же завданням слугують і фінанси.

5. Досвід ХХ століття свідчить про те, що:

а) не існує держави із чітким поділенням на класи;

б) в один і той же історичний час існують держави з різним суспільним укладом;

в) перехід від однієї суспільно-історичної формації до іншої може тривати протягом століть;

г) можливим є експорт не тільки технології і суспільного устрою, але й фінансів.

Розглядаючи історію суспільства можна виділити основні ***етапи розвитку фінансів***, іншими словами – ***еволюцію форм фінансів***:

Перший етап – це нерозвинена форма фінансів. Вона характеризується невиробничим характером фінансів, тобто основна маса грошових коштів (2/3 бюджету) витрачалась на військові цілі й практично не впливала на економіку.

Характерною рисою *другого етапу* цього періоду була вузькість фінансової системи, тому що вона складалася з однієї ланки – бюджетної – і кількість фінансових відносин була обмеженою. Більшість цих відносин була пов'язана із формуванням та використанням бюджету.

Третій етап почав формуватися із розвитком державності і товарно-грошових відносин – виникла необхідність у нових загальнодержавних фондах

грошових коштів та, відповідно, нових групах грошових відносин, пов'язаних із формуванням й використанням цих фондів.

Сьогодні повсюдно, незалежно від політичного та економічного устрою держави, фінанси вступили в нову стадію розвитку. Це обумовлено великою кількістю ланцюгів фінансових систем, високим ступенем їх впливу на економіку, різноманітністю фінансових відносин. На даній стадії фінанси стають одним з найважливіших знарядь непрямого впливу на відносини суспільного відтворення матеріальних благ, робочої сили та виробничих відносин.

Розглянемо детальніше еволюцію форм фінансів та їх характерні риси у взаємозв'язку суспільно-історичними формаціями.

В умовах панування натуральних відносин навіть у найбільш розвинутих державах гроші не виконували усіх своїх функцій. Відповідно й фінанси як система грошових відносин не могли носити загального характеру.

Ми не маємо достовірних даних про господарчий устрій первісного суспільного строю, тому можна тільки припустити, що при відсутності постійного державного апарату була відсутньою і система формування доходів та витрат такої держави. По мірі формування державного апарату і поширення його функцій, особливо по мірі формування постійних військ, проведення фортифікаційного і дорожнього будівництва, зростає роль фінансів.

Основними джерелами доходів рабовласницьких держав є контрибуції, військова здобич, натуральні податки і особисті повинності. Можливо, у конкретній державі в конкретний час деякі групи населення і платили грошовий податок, але в цілому для рабовласницької формації грошовий податок міг носити лише випадковий характер – грошові податки не могли панувати при феодалізмі з натуральною формою ведення господарства.

Тільки на стадії розпаду цього суспільства, особливо після другого крупного суспільного розподілу праці, з'являються товарно-грошові відносини з надзвичайно вузькою сферою їх застосування.

З розподілом праці і виникненням товарного обміну з'явилася майнова нерівність, виникли антагоністичні класи. Була потрібна сила, здатна захистити власність, подавити спалахи відкритої ворожнечі між класами. Такою силою з'явилася держава, що прийшла на зміну родовій общині. Для забезпечення матеріальної основи функціонування державного апарату потрібні гроші, які можна узяти зі сфери матеріального виробництва. Таким чином, з виникненням держави в суспільстві з'являється об'єктивна потреба у формуванні системи перерозподільчих відносин (розподіл вже розподіленого), яка з розвитком товарно-грошових відносин приймає грошову, а потім і фінансову форму.

Враховуючи той факт, що сфера фінансових відносин безпосередньо залежить від ступеня розвитку і значення товарно-грошових відносин в суспільстві, можна сформулювати певні **закономірності історичного розвитку фінансових відносин в рабовласницькому і феодальному суспільствах:**

- з усієї сукупності відносин, виражених фінансами, одержали деякий розвиток головним чином податки, збори, позики;
- фінанси стали органічно пов'язані з доходами і витратами держави, займають підлегле місце по відношенню до цих категорій;

- фінанси тісно пов'язані з правовою діяльністю держави, підпорядкованою інтересам пануючого класу;
- фінанси почали виражати приватноправовий (не публічний) принцип діяльності держави;
- податки, збори, позики, а також грошові витрати держави носили у край неврегульований характер; вони, як правило, не знаходились під контролем представницьких органів влади;
- витрати мали, переважно, непродуктивний характер.

Розвиток грошових відносин поряд з існуванням натуральних податей і трудових повинностей зіграв істотну роль в розпаді рабовласницького і феодального способів виробництва.

В період *первинного накопичення капіталу* фінанси одержують свій подальший розвиток в порівнянні з феодалізмом і набувають якісно нових закономірностей:

- це вже система грошових відносин, контрольована представницькими органами влади;
- відбувається розмежування доходів і витрат держави і особистих доходів і витрат монархів;
- відносини, пов'язані з формуванням доходів держави і їх використанню, стають вартісними відносинами;
- в умовах усунення держави від підприємницької діяльності всі його витрати носять практично непродуктивний характер;
- вирішальними методами формування доходів держави починають виступати податки і позики;
- зростає значення державного кредиту.

XX ст. охарактеризувалося могутнім розвитком продуктивних сил, створенням монополістичних об'єднань, розширенням функцій капіталістичних держав (період розвинутого капіталізму). Держава не тільки забезпечує обороноздатність країни, охорону приватної власності на засоби виробництва, свободу підприємництва і правопорядок, але й стала брати участь в процесі виробництва, розподілу і використання суспільного продукту. У цей період різко зростають державні витрати, значною мірою обумовлені витратами на мілітаризацію. Істотно збільшується питома вага і абсолютні суми витрат на соціальні цілі (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення), значний розвиток одержують витрати держави на економіку. З'явилися нові державні витрати на охорону навколишнього середовища, подолання економічної відсталості окремих регіонів, надання субсидій і кредитів країнам, що розвиваються.

Величезні витрати викликали необхідність збільшення *податків – головного знаряддя мобілізації ресурсів в державний і місцеві бюджети і перерозподілу національного доходу*.

Історичний характер фінансів доводить, що будь-яка держава в будь-який час створює систему формування і використання фондів, необхідних для реалізації своїх функцій. Методи і форми створення і використання фондів можуть суттєво відрізнятись, однак джерела виникнення фондів завжди обмежені, і ні один уряд не може створити нових джерел доходів для покриття своїх нужд.

Йдеться не про форму вилучення, а про об'єкт, що оподатковується. Такими об'єктами виступали майно та дохід. Але відносно форм вилучення можна сказати, що вже в античних державах, поряд із прямими, виникають і непрямі податки. Прямі податки стягувались з власників землі і худоби, за часів війни вводився майновий податок. Непрямі податки виступали у формі мита та податків на торгівлю.

У ХХ в. зросло значення прямих податків і головного серед них – прибуткового податку з фізичних осіб. Вперше цей податок був введений у Великобританії в 1842 р., а в більшості країн Західної Європи і США – в першій чверті ХХ в. Другим крупним прямим податком виступає податок на прибуток корпорацій. Але разом із збільшенням прямих податків в 1970-1990 рр. відбулося підвищення непрямих податків, перш за все за рахунок надходжень по акцизах і податку на додану вартість.

Проте, не дивлячись на підвищення податків, доходів, що акумулюються, не вистачає на покриття все зростаючих витрат держави. Бюджети країн характеризуються крупними хронічними дефіцитами, державними позиками, що покриваються, випуск яких спричиняє за собою зростання державного боргу.

Після Другої світової війни значний розвиток одержали *місцеві фінанси, позабюджетні спеціальні урядові фонди, фінанси державних підприємств*.

Другою сферою фінансових відносин виступають *фінанси приватних національних і транснаціональних корпорацій*, що є по своїй організаційній структурі акціонерними суспільствами, що одержали широкий розвиток в країнах з розвиненою ринковою економікою. Акції дозволяють трансформувати грошові заощадження у виробничі інвестиції. Виключно важливого значення набувають питання фінансового менеджменту.

Якщо в докапіталістичних формаціях *кредит* носив характер операцій розділу держави з лихварями, то в капіталістичних – виступає як банківський і комерційний. Кредитні ресурси надаються позичальникам на певний термін на умовах поворотності і платності, фінансові – безкоштовно і без повернення. Функціонування фінансів сприяє створенню і зростанню кредитних ресурсів. Функціонування кредиту, у свою чергу, дозволяє формувати фінансові ресурси в розпорядження суб'єктів господарювання і держави, зокрема через *фінансовий ринок*.

Таким чином, фінансам в розвиненій формі властиві наступні особливі закономірності:

- одержують розвиток всі ланки фінансів;
- фінанси стають одним з найважливіших знарядь непрямой дії на відносини суспільного відтворення: відтворення матеріальних благ, робочої сили і виробничих відносин;
- все більша частка національного доходу перерозподіляється через державний бюджет;
- податки використовуються як метод дії на розвиток матеріального виробництва;
- підвищується значення прибуткового податку з населення як наймасовішого податку;

- різко зростає роль державного кредиту;
- відбуваються крупні зміни в бюджетному устрої, бюджетному процесі;
- існує тенденція довгострокового бюджетного прогнозування;
- з'являються принципово нові форми у фінансових відносинах: міждержавний бюджет, єдині принципи побудови деяких податків і т.д.

Таким чином можна стверджувати, що фінанси є історичною категорією, а їх вдосконалення нерозривно пов'язано з розвитком суспільства: чим складніше і вище рівень відносин між людьми, тим більше довершеною структурою володіють фінанси. Вони тому взагалі невід'ємні від людини, оскільки є розподілом і перерозподілом створених людиною багатств. Це, крім іншого, означає, що історія фінансів не закінчилася: вони будуть і далі удосконалюватися і розвиватися.

Питання для самопідготовки

1. Які існують ознаки фінансів як специфічної вартісної категорії?
2. Назвіть основні джерела формування фінансових ресурсів.
3. Коли і внаслідок чого виник термін *financia*?
4. Якими факторами було обумовлено формування категорії «фінанси»?
5. Перелічите головні історичні передумови виділення терміну «фінанси».
6. Чи можна стверджувати, що фінанси – це відносини, які не виходять за рамки розподільчого процесу? Доведіть своє ствердження.
7. Якими причинами обумовлено відмінність фінансів різних суспільно-економічних формацій?
8. Як вплинув перехід суспільства на товарно-грошові відносини на розвиток фінансів як економічної категорії?
9. Надайте характеристику кожному з етапів розвитку фінансів.
10. Назвіть сукупність головних ознак фінансів на сучасному етапі розвитку.
11. Назвіть основні джерела доходів для покриття нужд держави, які склалися історично.
12. Якими властивостями характеризуються фінанси в сучасних умовах?

Тема 2

ФІНАНСИ І ФІНАНСОВІ ВІДНОСИНИ ДОБИ ФЕОДАЛІЗМУ

2.1 Державні фінанси Київської Русі

Розглядаючи розвиток фінансів за стародавніх часів можна впевнено стверджувати, що єдиними колективними потребами стародавніх слов'янських політичних союзів було утримання князя, військові заходи, примітивне управління та суд як найголовніша складова останнього.

Задовольняння цих потреб здійснювалося, головним чином, шляхом особистих повинностей і натуральних зборів. Сам князь жив, частково, на доходи від свого власного господарства, важливими елементами якого були мисливство, рибництво, скотарство, торгівля та землеробство, і до якого було приурочено цілу *систему повинностей* околицьного населення (ставити княжий двір, годувати княжих коней, косити княжі луки, орати княжі поля тощо).

Поряд із цим, князь завжди вимагав від населення свого князівства та від покорених племен примусових поборів. *Данина* – первісно військова контрибуція, що сплачувалася племенем, яке перемогли, - із часом набула значення родового поняття, до складу якого входили всі обов'язкові платежі населення на користь князя. Це були натуральні збори, за якими князь відправлявся особисто (*полюд'є*), або які доставлялися йому самим населенням (*повози*). До них приєдналися *добровільні дарунки населення* – дари, поклони, почесь.

Але невдовзі ці збори приймають, повністю чи частково, грошову форму.

Татарська навала стала наслідком накладення на російські князівства на користь татар данини («*ординський вихід*»), для визначення розміру якої здійснювався періодичний перепис населення. Ця данина представляла собою прямий грошовий податок, що збирався наприкінці XIII століття по полугривні «з сохи», в якій «числиться два мужі робітники». Саме відтоді *соха, як певна економічна одиниця (значення якої значно змінювалось із часом), зробилась основною мірою для розподілу прямих зборів*.

Татарська данина відіграла важливу роль у слов'янському державному житті. У Західній Європі однією з найважливіших умов, що сприяли розвитку представницьких закладів, була необхідність для монархів звертатись до стану за дозволом прямих податків. У нас данина, що виникла первісно як наслідок підкорення переможцю, привчила населення до сплати прямого податку та привела до поняття «*тягла*» як податного обов'язку населення.

Збір татарської данини із часом перейшов у руки московського князя. Знищення татарського ярма нічого в даному відношенні не змінило: населення продовжувало платити данину, але тепер, надходячи у великокнязівську казну, вона вже там і залишалась. З виникненням нових потреб уряд скористався податною організацією, що склалася, для вилучення з населення нових коштів.

Князь Володимир Святославович, Володимир Великий, увійшов в історію української держави не лише як людина, зусиллями, розумом, далекоглядністю якої було запроваджено християнство в Київській Русі. Він завершив об'єднання східнослов'янських земель, створивши у результаті міцну країну із захищеними кордонами, змусив сусідні та далекі зарубіжні держави повірити в силу та міць Київської Русі й, таким чином, сприяв налагодженню зовнішньоекономічних зв'язків, забезпеченню виходів на міжнародні ринки. До давньоруської держави, що охоплювала величезну територію - від Таманського півострова на півдні, Дністра та верхів'я Вісли – на заході до верхів'я Північної Двіни – на півночі, потяглися каравани купців із різноманітним крамом. Їх приваблювала можливість не лише вигідно розпродати свій товар, а й придбати віск, мед, хутро, худобу, зерно, рибу, словом, усе те, чим так славилася Київська Русь, що так цінилось на Заході та на Далекому Сході.

На той час торгівля між країнами Заходу та Сходу була досить добре розвиненою. Взаємовигідні відносини були не лише рушієм прогресу, а й виконували миротворчу функцію. Тон у цьому процесі задавала, зокрема, Візантія, торгові шляхи якої пролягали практично усією Європою. Дані про це знаходимо в історичних джерелах, зокрема от що писав про це С.М. Соловйов: «Приклад Візантії та скупчення іноземних купців у Києві дали зрозуміти вигідність торгівлі для скарбниці князівської, в яку збиралися торгові мита. І от київський князь зобов'язує болгар не купувати товару в селах у тіунів та інших осіб, а купувати його у містах. Тут очевидні два види торгівлі: початкова, за якої будь-хто збував будь-кому залишок своєї власності, й торгівля в справжньому розумінні, яка внаслідок урядових розпоряджень починає витісняти першу».

Отже князь і його радники зголосилися в одному: сконцентрували торгівлю в містах, перетворивши їх на організовані, підпорядковані міській владі центри. Це сприяло спрощенню контролю за укладанням відповідних угод, сплатою податків. Менш проблематичним ставало й збирання мита за право торгувати. Князівська скарбниця вчасно поповнювалася, доходи зростали прямо пропорційно кількості здійснених торгових операцій.

Міста, як осередки тяжіння, приваблювали багаточисельні потоки людей: купці, ремісники, селяни, воїни, зрештою, просто шукачі щастя та кращої долі. Зростав товарообіг, збільшувалися достатки пересічних громадян.

Така міграція сприяла розквітові міст, а особливо стольного граду Києва, який цілком справедливо зажив слави торгового центру на шляху, що проліг від Балтики до Чорного моря. Саме до столиці Київської Русі надходила данина від усіх частин держави. Фінанси, що зосереджувалися в руках князя, давали змогу йому здійснювати значні витрати на суспільні потреби. Перш за все видатки з державної казни спрямовувалися на благоустрій столиці Київської Русі, на побудову культових споруд, будинків для князівської дружини. Розгортається будівництво доріг, прокладають нові вулиці.

Отож торгівля, як, зрештою, й нині, справді була рушієм прогресу. Вона сприяла появі нових ремесел, зростанню продуктивних сил. Відбувалися позитивні зміни й у виробничих відносинах. *Надходження від торгівлі становили одну з самих надійних і безпереймких статей князівських доходів.*

Розглядаючи зародження фінансових відносин за часів князювання Володимира Святославовича, не можна не звернути уваги на такий цікавий момент. За планування в тодішньому суспільстві грубої фізичної сили, за постійної боротьби, кровопролить мирно уживалися дві протилежні за суттю категорії. Перша – *економічна*, що є виключно мирною сферою діяльності. Друга – *мілітаристська*, надто дистанційована від творчого спрямування, оскільки трималася на насильстві, приниженні сильним слабшого. Гноблення сусідніх племен і народів теж було статтею доходів князя. Поневолені народи платили князю данину, за невчасну сплату якої князь суворо карав винних.

Однак не завжди вдавалося Володимир утримувати в покорі племена. У 985 році Володимир вирішив скласти мир з болгарами, завдяки чому Київ утратив частину доходів, і це не могло не позначитися на загальному фінансовому стані Київської Русі. От чому невдовзі Володимир вводить «великі різниці десятини». Вони відрізнялися від подібних західних варіантів, тобто володимирська десятина не була в повному розумінні загальним податком.

Данина, податки, мито формували князівський бюджет, були його фундаментом, гарантували економічну безпеку держави. Наповненість скарбниці давала змогу підтримувати належним чином авторитет князя і його дружини.

Можна дійти висновку, що *утримання князівської дружини – одна з найперших і домінуючих статей видатків князівського бюджету*. Та не лише однією любов'ю та відданістю своїм воїнам можна пояснити такі величезні витрати Володимира Святославовича на утримання війська. В князівському бюджеті були відсутні статті витрат на медичне обслуговування, на поширення на землях Київської Русі освіти. Тобто *витрати мали чітко обмежений характер*, що й давало змогу князеві бути щедрим по відношенню до захисників держави та виділяти кошти на розбудову міст Київської Русі, влаштовувати бучні всенародні «пири».

Існування кожної держави потребує не лише формування власного бюджету, а й наявності *національної грошової одиниці*. Це дуже добре розумів Володимир Святославович, адже сам він першим із давньокіївських князів спромігся створити власну монету, яка, увійшовши в обіг, затьмарила і гривні, й зливки срібла певної форми, що відносилися до старої лічильної системи. Злотники та срібляники Володимира Великого мали оригінальний дизайн: з одного боку монети було викарбовано образ Ісуса Христа, на зворотному – постать князя на престолі, у княжому одязі, при всі регаліях. На деяких монетах замість Ісуса Христа було викарбовано знак тризуба.

Запровадження власної грошової одиниці на території Київської Русі позитивно вплинуло на зародження перших паростків фінансової системи держави та її подальше формування, а з роками – і становлення.

Монетний двір, на якому карбувалася власна грошова одиниця, зростання ролі місцевого самоврядування, волевиявлення населення через вічові збори, утримання князівської дружини та боярства, поглиблення торговельних зв'язків, розквіт ремісництва, розбудова міст, охорона кордонів держави – все це ознаки державності, за якої цілком можливе було існування розгалуженої

фінансової системи з центром у Києві. Хтось рахував зібране до скарбниці багатство. Отже, були при княжому дворі свої скарбники, банкіри, обліковці. Комусь доручали складати бюджет, іншим слідкувати за його видатками. Адже князівська скарбниця не була бездонною, і тільки фінансовий облік міг забезпечити її від несанкціонованих витрат.

Збої у великому фінансовому механізмі Київської Русі почалися, як не дивно, із зміцненням окремих регіонів, що знаходилися на території прикордонних областей Володимирової держави, їх намісники бажали самотійно, без вказівок управляти на місцях, що й похитнуло підвалини державності, породило сепаратистські настрої. Це негативно позначилося на князівських доходах. Окремі області, зміцнілі й упевнили у своїй силі, перестали підкорятися Києву та ділитися своїми прибутками. Столиця поступово почала втрачати позиції «матері міст руських», похитнулася фінансова та економічна могутність Києва.

2.2 Фінанси Європи у добу середньовіччя

Розвиток ремесла, міст сприяв зростанню торгівлі. Особливо жваво вона провадилася у міських республіках Північної Італії – Флоренції, Венеції, Генуї, де зростає *торговий і позиковий капітал, зароджувалися капіталістичні мануфактури, розвивалася банківська справа*; у Венеції зародилася *сучасна бухгалтерія*. У Західній Європі розвивалися *зовнішня морська і внутрішня сухопутна торгівля*. Вже в XI – XII ст. визначилися її центри – Венеція, Генуя, Піза. Північноіталійські купці витіснили з середземноморських торгових шляхів візантійців і арабів. З портів Близького Сходу європейці привозили товари Індії, Китаю, Сирії та інших азійських країн.

Генуезці, венеціанці, володіючи торговими і військовими кораблями, будували свої торгові факторії на східному узбережжі Середземного моря та в Чорноморському басейні. Генуезці закріпилися також в пониззях Дону і Дністра, на узбережжі Криму і Кавказу. Однією з найважливіших їх колоній була Кафа (Феодосія) з її ринком рабів, заснованим в 1266 р. У 1357 р. генуезці захопили Балаклаву, у 1365 р. – Судак та деякі інші міста і поселення Криму. Не відставали від них венеціанці, їхнє становище зміцніло після четвертого хрестового походу (1202 - 1204 рр.), вони повели безкомпромісну боротьбу з генуезькими конкурентами. Наприкінці XIV ст. венеціанці відтіснили генуезців з басейну Чорного моря та Кавказу. З Леванту (Сходу) купці привозили в Західну Європу шовк, прянощі, предмети розкоші – дорогі тканини (парчу, оксамит), ювелірні вироби, тропічні та субтропічні фрукти, з Причорномор'я – рибу, ікру, сіль, шкіри, зерно, хутро, невільників, яких італійським купцям поставляли татарські людолови, в тому числі з України.

У Венеції, Генуї, Флоренції, Пізі виникло власне виробництво шовку, скла, бавовняних тканин. Товарами Сходу та виробами європейських ремісни-

ків італійські купці забезпечували феодалів Західної Європи, одержуючи за них казкові прибутки золотом і сріблом.

Важливе значення для Західної Європи мала також торгівля Балтійським і Північним морями, річками Ельбою, Шельдою, Одером, Темзою, Західною Двіною, Рейном, Дунаєм, Віслою, Німаном, Роною, Сеною. Якщо левантійська торгівля займалася переважно продажем на західноєвропейських ярмарках східних товарів, то північна – виробів місцевої промисловості, продуктів сільсько-го господарства.

Провідна роль у північній торгівлі належала Гамбургу, Любеку, Бремену, Брюге, Лондону. Згодом утворився союз приморських міст під назвою Ганза (об'єднання, спілка). Свою діяльність вона розпочала в XII і діяла до XVII ст. У XIV – XV ст. до Ганзейського союзу входило 160 міст, у тому числі Новгород Великий, Гданськ, Рига. Керівництво Ганзи знаходилося в Любеку. Купці союзу мали ряд привілеїв. У них на ярмарках ніхто не мав права конфіскувати товари за борги, арештувати за злочини, вчинені в інших місцевостях. Купець не відповідав за дії своїх компаньйонів. Ганза охороняла своїх членів. Ніхто, крім ганзейських купців, не мав права перевозити товари Балтійським і Північним морями.

Товари ганзейської і левантійської торгівлі зустрічалися на ярмарках Західної Європи, особливо у французькій провінції Шампань. Ярмарок тривав майже цілий рік. Столітня війна, що точилася між Францією і Англією (1337-1453 рр.), звела знаменитий європейський ярмарок до провінційного торжка. Остаточо він занепав, коли торгові шляхи у зв'язку з великими географічними відкриттями перемістилися з Середземномор'я на Атлантичний океан.

У середні віки розвинулася і сухопутна торгівля. Відомий шовковий шлях від Китаю до Європи простягнувся на тисячі кілометрів. Каравани верблюдів, навантажених товарами, перетинали вздовж і впоперек азіатський і африканський континенти. У Європі сухопутна торгівля також набувала дедалі більшого значення, незважаючи на чисельні труднощі та небезпеки. Купці на кожному кроці сплачували мита: на річкових переправах, мостах, на кордонах феодальних володінь. Там, де не було річок, магнати ставили митні шлагбауми в чистому полі. За таких обставин товар дорожчав у десятки разів. І все ж сухопутна торгівля зростала, була прибутковою.

Торгівля, як відомо, без грошей нормально розвиватися не може. У Західній Європі в середні віки в грошовому обігу була велика кількість найрізноманітніших монет. Із золотих найпоширенішими були північноіталійські дукати, їх почали випускати в 1284 р. венеціанці. Маса монети становила 3,5 г золота. Згодом подібні грошові одиниці карбували монархи інших західноєвропейських країн. Проте найпоширенішими були різні срібні гроші – від маленької роздрібної монети до солідного таляра масою 30 г.

Діловим людям було незручно і небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей. Важко було розібратися у їх повноцінності чи неповноцінності. На допомогу їм прийшли так звані *мінйяли*. Агенти мінйялів знаходилися там, де пролягали торгові шляхи. Поступово мінйяли перетворилися на *банкірів*. Вперше вони з'явилися в північно-італійських містах, у

провінції Ломбардії. До сьогоднішнього дня за спеціалізованими магазинами-салонами збереглася назва *«ломбард»*. Банкіри об'єднувалися в асоціації, компанії, товариства.

Разом із появою банківської системи виник *кредит*. Оскільки банкіри були монополістами, вони встановили надмірні проценти на позиковий капітал. У середні віки він ніколи не був менший ніж 15...25 %. Часто банківські асоціації розорялися, через те що їхніми кредиторами були королі, царі чи імператори. Вони могли дозволити собі не тільки не сплачувати борги, а й фізично розправлятися з позикодавцями. Найуспішніше розвинулася кредитно-лихварська система у Франції. У Німеччині при кредитно-лихварських операціях широко застосовувались безготівкові рахунки. Небувалого розвитку набула банківська справа і в Нідерландах. Незабаром представників цієї країни стали називати *світовими банкірами*.

Інтенсивний розвиток сільського господарства, промисловості, в тому числі мануфактур, торгівлі, грошового обігу, банківської справи, кредиту, свідчить, що в ряді країн Західної Європи з'явилися паростки нового, прогресивнішого виробництва. Виникають спеціалізовані райони з виробництва тих чи інших товарів, численні ярмарки, товарно-грошові відносини, формуються національні ринки.

Важливе значення в економічному житті середньовічної Європи мали податки та різні примуси на користь феодалів чи державних установ. У романізованих країнах збереглася *римська податкова система*, що в тій чи іншій формі поширилась і на «варварські» держави. З населення стягували *земельний і подушний податки*. Крім того, усіх підданих примушували виконувати будівельні роботи, нести сторожову службу, здійснювати гужові перевезення. У скарбницю франкської держави прибутки надходили з *податків, митниць і судових штрафів*. Візантійська податкова система мала централізований характер. Систематично складалися *загальнодержавні кадастри* (зведені відомості) про кількість землі, людей, худоби. У VIII ст. римський подушно-земельний податок було замінено *ренною – відробітковою, натуральною, грошовою*.

У країнах, де феодальне господарство утворювалося внаслідок розпаду родоплемінних стосунків, державні податки формувалися на основі системи дарів з власних громадян та данини з підкорених народів, що поступово злилися в одне ціле. Королі та їхні намісники об'їжджали країну для збирання провіанту і фуражу з населення. Поступово побори набули постійного характеру, розміри їх регулювалися, встановлювалися місце і час сплати. Зі зміцненням феодальних держав *податки набули характеру феодальної ренти*, що стягувалася державою.

На першому етапі зрілого феодалізму у європейських країнах державних податків не було або вони збирались феодалами. Там, де королі збирали зі своїх васалів «допомоги», їх платили селяни як сеньйоріальні платежі. Не всюди феодальний імунітет (податкові збори сеньйорів) був повним. У Англії віллани платили «щитові гроші» замість військової служби, «датські гроші» на охорону кордонів, «погайдовий» - по земельний збір, з XIII ст. – податок на рухомість.

На другому етапі зрілого феодалізму внаслідок державної централізації податки стали постійними, зросли їх розміри, їх платили переважно селяни та жителі міст. Феодали та духівництво повністю або частково звільнялися від сплати податків.

В Англії головною формою прямого оподаткування був **податок на рухоме майно**, що становив для селян 1/15, для міщан - 1/10 його вартості. Наприкінці XV ст. розміри податків зрівнялися з сеньйоріальними поборами.

У Франції Філіпп II (1285 - 1314 рр.) започаткував **державну податкову систему**. Доходи або майно населення обкладалися податками, що становили 1/25, 1/50, 1/100 їх частини. Зросли васальні платежі на користь короля. Жителі міст платили *податок за військову службу*. Вперше було введено посередній податок на сіль, пшеницю, вино. На початку XIV ст. з'явився *подимний збір*. За податковою реформою Карла VII (1422- 1461 рр.) було введено щорічний поземельний податок – *талію*, розміри якого визначав король. Від сплати були звільнені духівництво і феодали. Податки постійно зростали, зокрема на сіль і торгові угоди.

У Німеччині, яка в XIII ст. розпалася на територіальні князівства, селяни платили **поземельний та імператорський поголовний податки**. Стягування останнього присвоїли собі князі.

У країнах Центральної Європи державні податки і феодальна рента зростали одночасно. Феодали переважно звільнялися від сплати податків. В Угорщині з селян стягували щорічний подвірний податок. У Чехії в державний скарб поступала четверта частина або половина феодальної ренти. У Польській державі основним джерелом державних доходів були королівщини, соляні промисли, монетний двір, мито. Селяни до 70-х рр. XIV ст. платили 12 грошей з лану землі. За Кошицьким привілеєм 1374 р. ланове зменшилося до двох грошей з лану. На монастирських землях воно становило 4 гроші. З кінця XV ст. державний земельний податок знову зріс до 12 грошей з лану. У Московському князівстві поряд з даниною з кінця XV ст. почали стягувати «ямські гроші», у 1550 р. введено регулярний податок на викуп полонених «полонянничні гроші».

2.3 Фінансовий устрій Московської держави

Фінансовий устрій Московської держави будується під безпосереднім впливом довгих війн, які довелось вести уряду. Устаткування війська та добування коштів для його утримання стали центральними інтересами державного життя. Усе населення ділиться на «*службове*», що приносить державі свою особисту службу, і «*тягло*», що служить йому своїм майном.

Великий князь, пізніше, Цар Московський, є крупним землевласником, який користується будь-якою нагодою для поширення своїх земельних володінь. При недостатньому розвитку інших джерел, цей великий фонд нерухомо-

го майна забезпечував державу необхідними власними силами, створив так звану, *помісну систему*.

Поряд із системою кормлінь, що збереглася ще від стародавнього періоду, та поширеною системою *особистих повинностей* (ямська, ратна повинність, міська, острожна справа), усе більшого значення у московському держаному господарстві набуває *нова податна система*. У 1550 році введено регулярний податок на викуп полонених - *«полонянничні гроші»*.

Набувають розвитку як непрямі, так і прямі податки. Перші склалися з *внутрішніх митних зборів* – надзвичайно складної маси різноманітних платежів, що збиралися на кожному етапі руху товарів від виробників до споживачів: при провозі товарів по дорогам і річкам, при ввозі їх у міста, при зберіганні в амбарах та гостинних дворах, при продажу тощо.

З другої половини XVI ст. виникає новий вид непрямого оподаткування – *кабацькі збори* – у формі питної регалії уряду.

Розвиток торгових відносин з іноземними державами через Біле море привів до виникнення *зовнішнього мита*. За правління Олексія Михайловича відбулося признание шкоди багаточисельних митних зборів, що поєднувалися із постійними зловживаннями відкупщиків і приватних власників, що привело до їх консолідації: більшу частину їх було відмінено, а на місце їх встановлено *одноманітний торговий рубльовий збір*.

У торгових статутах 1653 і 1667 років започатковано правильну систему зовнішнього мита, яка відобразила на собі корені ідей меркантилізму. Митні і кабацькі збори, тобто непрямі податки, склали головне джерело, з якого поповнювалась грошова казна московського государя.

За часів царювання Олексія Михайловича було зроблено змогу замінити головні прямі податки введенням нового непрямого податку. За цієї мети у 1646 році було встановлено *податок на сіль*, у розмірі 2 гривні з пуда. Новизна цієї реформи та викликане нею надзвичайне підвищення (у 2,5 рази) ціни на предмети першої необхідності, підняли загальне незадоволення, яке дійшло до народного бунту, тому через два роки податок було відмінено.

До середини XVI століття, крім стародавньої данини та ямської повинності, постійних прямих податків не стягувалося, але з того часу загострилась потреба у грошах.

Після завоювання Казані служиві люди на додаток до своїх земельних доходів стали отримувати оклади грошового жалування. Військові сутички із Заходом виявили необхідність у піхоті, озброєній вогнепальною зброєю, тому вона також отримувала постійне жалування. Звідси – нові прямі податки, спеціально призначені на військові нужди: «пищальні» гроші – на утримання пищальників, «ємчужні» - на виготовлення пороху для ружей, збір на «міську та засічну справу» (побудова укріплень по окраїнам), «полоняннині» гроші – на витрати по викупу з полону.

У XVII ст. військові витрати ще більше зростають. Поряд із старою ямською податтю виникає нова *«велика ямська подать»*, що перевищувала стару іноді у 80 разів; поряд із старими пищальними грошима вводяться нові «стрілецькі гроші». Крім того, при кожній екстреній нужді уряд назначає збір надзви-

чайних – п'ятінних, десятичних, двадцятих і т.д. – грошей. У якості надзвичайного джерела доходів, уряд розпочинає вживати *монетну регалію*, вводячи в обіг нову легку монету, що відразу викликало подорожчання усіх продуктів, а внаслідок, і нове збільшення потреби уряду в грошах.

Надзвичайне обтяження населення викликало прагнення відхилення від «тягла», тому уряд розпочинає боротьбу із цим прагненням шляхом *зміни окладної одиниці*. Древня окладна одиниця, «соха», що представляла сукупність господарств певної працездатної сили, з другої половини XVI ст. перетворюється в певну *геометричну площу*, із відомою кількістю чвертей пашні, що змінюються залежно від якості землі та від роду володіння.

Таким чином уряд поступово переходить до *подвірного оподаткування*. При правлінні Олексія Михайловича та на початку правління Федора Олексійовича складаються по всій державі дворові списки, так звані, «переписні книги», за даними яких розпочинають збирати нові податки.

У 1679-1681 роках було здійснено податкову реформу: податки XVI століття (пищальні, данні, засічні і т.п.), за винятком полонянничних грошей, було відмінено; податки XVII століття у одній загальній сумі переведено «на двір» (під назвою *подвірної та стрілецької податі*).

Поряд із цим відбувається й спрощення фінансової адміністрації: надходження податків зосереджується у приказах Стрілецькому, Ямському та Великої казни.

Питання для самопідготовки

1. Перелічите джерела формування князівського бюджету Київської Русі.
2. Назвіть основні напрямки витрат князівського бюджету.
3. Які примусові збори існували у Київській Русі?
4. Розкрийте сутність поняття «данина» та назвіть основні передумови її перетворення з натуральної на грошову форму.
5. Назвіть характерні риси зародження фінансових відносин у стародавні часи.
6. Що стало головними передумовами руйнування фінансової системи Київської Русі?
7. Яку відіграв розвиток торгівлі у фінансовому становленні Європи у добу Середньовіччя?
8. Кого називали міняйлами і що їх пов'язує із сучасними банками?
9. Охарактеризуйте кредитно-лихварську систему доби феодалізму.
10. Охарактеризуйте податкову систему середньовічної Європи.
11. Назвіть характерні риси помісної системи Московської держави.
12. Які види податей входили до складу податної системи Московської держави у XVI – XVII ст.?
13. Що стало передумовами переходу до подвірного оподаткування?
14. Податкова реформа 1679-1681 рр. та її наслідки.

Тема 3

ОСНОВНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ФІНАНСІВ У ПЕРІОД ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕПОХИ

3.1 Фінансово-економічний розвиток Західної Європи у XVI-XVIII ст.

XVI – XVIII століття в еволюції європейської цивілізації були періодом переходу від феодального до індустріального суспільства. Англійська буржуазна революція (1640-1660 рр.) завершила пізнє Середньовіччя (XVI – перша половина XVII ст.) і поклала початок новій історії (друга половина XVII – XVIII ст.). *Перехідна епоха* полягала у розкладі феодального господарства і генезисі основних ознак індустріального суспільства, яке внаслідок промислового перевороту в Англії і Французької буржуазної революції (1789-1794 рр.) перетворилося на панівний клас.

Для перехідного періоду характерні значні досягнення в галузі науки і техніки. Посилився між - і внутрішньогалузевий поділ праці. Технічні передумови підготували перехід від дрібного до великого виробництва.

В економічному розвитку Західної Європи велику роль відіграли географічні відкриття кінця XV – початку XVI ст. Їх важливою економічною передумовою була криза левантійської торгівлі з другої половини XV ст. Після загарбання турками Константинополя у 1453 р. ними контролювалися Чорне та Середземне моря. Венеціанцям довелося платити велике мито, щоб залишити торгіві факторії, а генуезців турки вигнали із своїх володінь. Західноєвропейські купці намагалися знищити монополію італійців у торгівлі зі Сходом. Континентальну караванну торгівлю ускладнив розпад Монгольської імперії. Торгові шляхи через Північну Африку були монополією арабів.

Значним стимулом до географічних відкриттів було золото як матеріалізація багатства. Відчувалася нестача грошей у товарному обігу. Видобуток коштовних металів був обмежений, значна їх частина йшла на прикраси. Пасивним залишався баланс Європи у східній торгівлі.

Розвиток абсолютизму в Західній Європі створив політичні передумови для організації великих морських експедицій для колоніальних загарбань. Монархам потрібні були гроші для утримання війська, чиновників, двору. Перші експедиції, що поклали початок великим географічним відкриттям, споряджались за рахунок держави. Серед таких відкриттів успішною була подорож 1497-1498 рр. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією у 1492 р., рушив на Захід через Атлантичний океан (шлях біля берегів Африки контролювала Португалія) і відкрив Америку. Колумб здійснив ще три експедиції до Америки в 1493-1496, 1498-1500, 1502-1504 рр. Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519-1521 рр.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Почалася перебудова європейських фінансово-економічних відносин. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими областями, землями і народами різної матеріальної культури. Зовнішня торгівля у XVI – XVIII ст. досягла розмірів світової. Центрами світової торгівлі стали спочатку Лісабон, Севілья, з середини XVI ст. – Антверпен, у XVII – Амстердам, у XVIII ст. – Лондон.

Небачений приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін. Вона почалася насамперед в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота та срібла (в 1600 р. – 83 %). Ціни на товари зросли в Іспанії, Португалії у 4 рази, а на хліб – навіть у 5 разів, у Франції – в 2,3, а в Англії – 2,5 рази. Одночасно почалося здешевлення дорогоцінних металів. Наслідки революції цін були значними:

- збагатилися купці, які займалися посередницькою торгівлею;
- прискорився перехід до мануфактурного виробництва;
- збільшилися прибутки промисловців внаслідок здешевлення найманої праці;
- в аграрному укладі європейських країн зменшилися реальні розміри фіксованої грошової ренти або орендних платежів, тоді як ціни на сільськогосподарську продукцію зросли.

Безпосереднім результатом великих географічних відкриттів було створення колоніальної системи. Першими на шлях колоніального грабунку вступили Іспанія і Португалія, створивши величезні колоніальні володіння. Поступово їх витиснули Голландія, Англія, Франція, перемігши на зовнішньому й внутрішньому ринках. Нещадне пограбування колоніальних народів принесло європейським колонізаторам величезні багатства й сприяло піднесенню економіки європейських країн.

Почалася перебудова європейських економічних відносин. Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного господарства; спеціалізація ремесла, що наближалася до рівня мануфактурного поділу праці; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення.

Гене́за індустріальної цивілізації пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI – XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Зародження мануфактур відбувалося у двох напрямках:

- 1) торговий капітал підпорядковував виробництво;
- 2) виробник ставав і підприємцем, і купцем.

Відбулися значні зрушення в сфері обігу і розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, розвивався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейські та світові ринки товарів і грошей. Панівну роль відігравали Голландія і Англія. Європейські феодальні країни були вилучені із світового ринку і перетворилися на країни-продавці продукції своїх аграризованих економік.

Відбулися радикальні зміни в організації світової торгівлі. З'явилися монополні торгові компанії, вдосконалилися товарні біржі. Зародилася страхова справа. Доходи розподілялися через зарплату (найману працю), прибуток (капітал) і ренту (земельну власність).

*Заходи, проведені в процесі та після буржуазної революції в Англії, зміцнили буржуазні відносини у сфері промисловості, торгівлі, кредиту. Були відмінені всі рицарські подарування, що перетворило лордів на єдиних власників землі. Зберігався *копігольд*, усі феодалні платежі були на користь землевласника. Землі церкви, корони, противників революції продавалися на комерційній основі. Поширився перехід *копігольда* на *лізгольд* – короткострокове користування землею. В 1651 р. було опубліковано Навігаційний акт, який заборонив каботажне плавання іноземних кораблів між англійськими портами, дав змогу іноземцям постачати в Англію лише товари своєї країни і підтверджував монополію англійських комерсантів на торгівлю з колоніями Англії. Цей акт забезпечив панування Англії на світовому ринку. Революція закінчилася компромісом між новим дворянством і буржуазією, проте вона створила умови, що забезпечили перемогу індустріального суспільства в Англії. З 1707 р., після укладення унії з Шотландією, Англія дістала офіційну назву Великобританія.*

Коли розпочалася французька буржуазно-демократична революція, в Європі вже існували дві буржуазні держави – у Великобританії та Голландії, а на Американському континенті утворилася незалежна буржуазна республіка США. Промисловий переворот у Великобританії зробив процес індустріального розвитку незворотним. У Франції існувала багата і політично сильна буржуазія, розвивалася мануфактурна промисловість, проводилася політика меркантилізму, панував торговий капітал.

Революція у Франції декларувала скасування феодалного режиму та ліквідувала дворянські привілеї. Знищувалися особисті примуси селян, встановлювалися умови викупу основних примусів. Всім громадянам гарантувалося право на будь-які посади і звання. В лютому 1791 р. спеціальні декрети Установчих зборів скасували державну регламентацію промислового виробництва, ліквідували цехи, проголосили свободу торгівлі.

У 1792 р. Великобританія мала позитивне торгове сальдо більше ніж у 5млн. фунтів стерлінгів (імпорт – 19,5 мли фунтів стерлінгів, експорт – 24,9 мли фунтів стерлінгів). Обсяг зовнішньої торгівлі Великобританії становив 1/5 європейської та 1/7 світової.

XVI – XVIII ст. – період завершення становлення національних ринків, їх розширення та зміцнення. Це було пов'язано з подальшим відокремленням сільського господарства від промисловості, розвитком територіального поділу праці, відміною внутрішніх мит, удосконаленням шляхів сполучення. Найбільшим за обсягом був національний ринок у Великобританії, хоча за кількістю населення вона поступалася Франції, Іспанії. Визначальну роль у XVIII ст. відіграло будівництво шосейних доріг і каналів. У 1657 р. було створено генеральний поштамт для всієї країни. Зв'язок між різними регіонами країни забезпечувався завдяки періодичним ярмаркам, подорожуючим купцям.

Розвиток торгівлі зумовив зростання ролі *банківської справи та кредиту*. На початку XVI ст. в Антверпені склався *грошовий ринок*, де у міжнародних розрахунках використовували *векселі (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника*. Борги та кредити поступали на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук в руки, поки не анулювалися, коли боржник, який підписав зобов'язання, не отримував його як кредитор. Загальною стала практика *платіжних розпоряджень (асигнацій)*, що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано Страхову палату.

У другій половині XVI – 20-30-х роках XVII ст. розпорядниками європейських платежів і розрахунків були генуезькі купці-банкіри. Почавши з фінансування іспанської корони з 10% річних, вони контролювали торгівлю золотом і сріблом в Європі. Після іспанського банкрутства 1627 р. генуезьці вклали капітал у позики Австрії, Баварії, Швеції.

Протягом XVII ст. міжнародним фінансовим центром став Амстердам. У 1609 р. був створений Амстердамський депозитний і валютний банк, вклади якого зросли з 1 млн. в 1610 р. до 8 млн. флоринів у 1640 р.

У 1611 р. була створена біржа, яка стала грошовим центром, звідки голландські капітали у вигляді позик і кредитів направлялися в усі країни світу. Втративши промислово-торгову першість, Сполучені Провінції зберегли своє значення найбільшого і найдешевшого кредитора. Вартість кредиту становила 5 %. Наприкінці XVIII ст. Амстердам контролював 3/7 облігацій англійського національного боргу. Саксонія отримала кредити на 9 млн., США – на 2 млн. флоринів. Гарантіями були земля, дорожочінності, державні борги.

У XVIII ст. у діловому світі почав панувати англійський фінансовий капітал. В 1694 р. був утворений Англійський банк, білети якого до 1797 р. обмінювалися на золото. Формувалися приватні лондонські банки – в 1807 р. їх було 73. У провінціях з'явилися сільські банки або банки графств: в 1750 р. – 13, в 1784 р. – 120, в 1800 р. – 370. Вони були депозитними банками, мали право надавати кредит, враховувати векселі та позики. У 1773 р. була створена Розрахункова палата для компенсаційних розрахунків між банками.

Отже, банки, на відміну від великих ярмарків, що збиралися кілька разів на рік, регулярно проводили *клірингові розрахунки (залік взаємних вимог та зобов'язань)*. Сконцентровані у банках гроші перерозподілялися і використовувалися у промисловості, торгівлі.

Розвивалася *податкова система*. У Великобританії податки становили з промисловості та сільського господарства в 1715 р. – 17 %, в 1800 р. – 24 %. У Франції вони були нижчими: у 1715 р. – 11 %, в 1735 р. – 17 %, в 1770 р. – 10 %. Однак у Великобританії переважало непряме оподаткування (70 %), у Франції основну частину податків становили прямі.

Характерною ознакою господарств європейських країн був *державний борг*. Постійними боржниками були королі Іспанії. У Великобританії тільки в 1716 р. англійський державний борг називали національним – країна була боржником голландських банкірів. Практикувалися примусові позики у населення. Проте борг Великобританії ніколи не досягав критичного рівня (подвійної суми

національного доходу). У Франції перед революцією в 1789 р. він становив 3 млрд. ліврів, що зумовило фінансову кризу і зубожіння держави.

Одночасно швидкий розвиток мануфактурного виробництва у Великобританії порівняно з іншими країнами у XVII – XVIII ст. забезпечив її економічні успіхи, сприяв ліквідації торгової монополії Голландії. Це була перемога промислового капіталу над торговим.

3.2 Фінансово-економічні відносини країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи у XVI-XVIII ст.

Протягом XVI – XVIII ст. для еволюції країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи визначальним було утвердження *панщинно-кріпосної системи господарства*. Вона характеризувалася захопленням феодалами селянських і громадських земель, зростанням доменів і створенням великих маєтків, закріпаченням селян з переважно відробітковою рентою, орієнтацією господарства не на особисті потреби феодала, а на виробництво товарної маси сільськогосподарської продукції для збуту на внутрішньому і зовнішньому ринках. Цей процес в історіографії мав назву «повторне закріпачення селян» і мав відношення до німецьких земель, він фіксував вторинність кріпосного права, що утвердилося в заельбських землях після поразки селянської війни 1524-1525 рр., по відношенню до кріпосних явищ класичного феодального господарства.

У сферах промисловості та обігу повільно розвивалося дрібне товарне і мануфактурне виробництво. Зовнішній ринок переважав над внутрішнім. Країни Центральної і Східної Європи перетворилися на аграрно-сировинний додаток до економічно розвинених західноєвропейських країн. Причинами, що зумовили своєрідність економічного розвитку країн на схід від Ельби, були як місцеві закономірності та особливості, так і загальноєвропейські економічні фактори. Порівняно із Західною Європою ці країни не були готові до перебудови.

В аграрних відносинах збереглися дворянські землеволодіння, елементи особистої та адміністративно-судової залежності селян від феодалів та відробіткова рента. Наявність колонізаційного земельного фонду, зокрема у Східній Німеччині, Польщі, Росії, ще більше гальмувала темпи розвитку. Урбанізація була меншою, ніж у Західній Європі. Продукція місцевих ремесел не могла конкурувати з мануфактурними західноєвропейськими виробами. Слов'янські народи, крім російського, не мали своєї державності, належали до багатонаціональних Російської, Австрійської держав, Речі Посполитої та Туреччини. Селянська війна в Німеччині (1524-1525 рр.), народні рухи в Чехії, Угорщині, Росії на початку XVII ст. були придушені і не закріпили прогресивних тенденцій розвитку.

Внаслідок поділу Речі Посполитої в кінці XVIII ст. частина польських земель потрапили під владу Росії, Австрії та Прусії і розвивалися в межах політи-

ки Романових, Габсбургів і Гогенцоллернів. Після занепаду промисловості й торгівлі в другій половині XVI – XVII ст. почався їх розвиток. Ґрунтуючись на ідеях меркантилізму, австрійський уряд здійснив ряд реформ. Був створений Державний банк, обмежені права цехів, знищені внутрішні митні кордони. Промисловими районами стали Австрія та Чехія. Решта земель залишалася аграрною периферією.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. виникла Російська централізована держава, яка з середини XVI ст. стала багатонаціональною. До її складу ввійшли території Поволжя, Уралу, Сибіру, в 1654 р. на правах автономії – Україна. В XVIII ст. Росія завоювала вихід до Балтійського моря.

У XVII ст. у Росії розпочався процес формування всеросійського ринку. Це було зумовлено спеціалізацією окремих районів, розвитком товарно-грошових відносин.

За часів царювання Петра Першого найбільшої напруги досягли військові витрати, до складу яких з 1696 р. ввійшли також витрати на створення флоту. Не маючи систематизованого складу державних фінансів, Петро створював нові способи для задоволення нових потреб, зокрема: *драгунський збір* на утримання драгунських полків, *гербовий збір* (введений за пропозицією Курбатова 23 січня 1699 р.), *тютюновий відкуп*, *збір на побудову судів*. У 1701 році нові джерела доставили вже 1257295 рублів, тобто суму, що дорівнювала усьому бюджету 1680 року, при цьому старі податки стягувалися як і раніше.

Північна війна принесла нове збільшення державних витрат: у 1701 р. окладні військові витрати склали 1106268 руб., у 1706 р. – 2005368 руб., в 1710 р. – 2455382 руб.

Завдяки зростаючим фінансовим потребам, уряд, за прикладом Західної Європи, створює нове джерело доходів – *регалні права*. Значення монетної регалії значно зростає: в 1701 р. переділ монети дає уряду 791729 руб., в 1702 р. – 1296978 руб., в 1703 р. – 738647 руб.

Скоро головний матеріал регалії – стара срібна руська монета – було вичерпано, її доходність стала зменшуватися, а ціна монети упала практично у 2 рази. Це викликало підвищення цін на продукти, а в наслідок – погіршення фінансового положення уряду.

Петро Перший звернувся до *посиленої фіскальної експлуатації оброчних статей*. Цілим рядом указів встановилися нові регалні права, які значно обмежували право приватної власності. В оброчні статті перетворилися домашні бані, постоялі двори, приватні млини тощо.

Затим розпочалася посилена монополізація найбільш вигідних предметів торгівлі на внутрішньому й зовнішньому ринках: 1 січня 1705 р. взята до казни продаж солі (вдвічі дорожче, ніж її поставляли підрядчики); 4 квітня 1705 р. зроблена казенною монополією продаж тютюну; в 1707-1709 рр. до казенних товарів було віднесено риб'ячий жир, крадене й квашене сало, щетина, селітра, юфт, пенька, віск, конопляне масло, льняне насіння, клей, смола, ікра – тобто, практично всі найважливіші предмети торгівлі.

В 1717 р. Петро вирішив замінити всі постійні й тимчасові прямі збори однією прямою податтю, визначивши її по *новій окладній одиниці* – «душі».

26 листопада 1718 р. він приказує провести поголовний перепис, а 11 січня 1722 р. – зробити «розкладку на души чоловічого пола селян і дворових ділових людей та інших, які з ними рівно в тягло положені, по 8 гривен з персони»; з 1724 р. розпочалось стягнення нового податку.

Подушна подать, з приєднаною до неї оброчною 4-гривневою податтю з державних селян і однодворців та податтю з гостинної сотні і посадських по 1 руб. 20 коп. з души, повинна була замінити усі старі збори з дворового числа. Оклади старих прямих податків не перевищували 1,8 мільйона руб.; новий оклад подушної і оброчної податі приносив 4,6 мільйона руб., тобто замінюючи їх, давав надлишок у 2,8 мільйона руб., внаслідок чого загальний результат державних доходів піднявся відразу з 6 до 8,5 мільйона руб.

В результаті фінансових заходів Петровської епохи, що розвинула до найвищих границь напругу платіжних сил країни на службу державі, загальний доходний бюджет отримав в 1724, останньому році царювання Петра Великого, наступний вигляд:

- прямі податки (подушні і ясак) – 4731051 рубль (55,5 %);
- непрямі податки – 2128622 рубля (24,9 %);
- регалії (монетна, соляна і поштова) – 895187 рублів (10,5 %);
- оброки з державного майна та промислові збори регального походження – 474562 рубля (5,6 %);
- мито - 150065 рублів (1,8 %);
- збори, не розподіленні за статтями – 147073 рублі (1,7 %);
- Усього – 8526560 рублів (100 %).

На чолі фінансового управління Петром був поставлений *Сенат*; для завідування державними доходами – *камер-колегія*, для завідування витратами – *штатс-контор-колегія* або *штатс-контора*, для перевірки рахунків і звітів – *ревізійн-контора*.

Адже, нові заклади не об'єднали фінансове управління – в дійсності зберігалася спеціалізація зборів із призначенням кожного з них для певної галузі управління. Утримання армії йшло із 4404842 рублів (по розпису на 1725 р.) подушних зборів; на витрати по флоту і гвардії назначались всі останні державні збори (питні, митні та ін.); витрати *Іноземної колегії* створювались із прибутку грошових дворів. Таким же чином і останні центральні заклади повинні були утримуватися із спеціально приписаних до них доходів, пов'язаних з їх діяльністю.

При роздробленості фінансового управління не могло виникнути ідеї про необхідність заходів до поліпшення загального фінансового положення країни, тому заходи направлялись тільки на найближче задовольняння потреб кожного окремого відомства. У місцевому управлінні царював повний хаос та зловживання – податна система практично цілком лежала (прямі податки, питний і соляний збір) на нижчому класі населення. ***Ці характерні риси Петровської системи надовго стали відмінними особливостями вітчизняної фінансової політики.***

Протягом усього XVIII століття основні риси державно-господарчої системи залишилися без суттєвих змін:

- завдяки прагненню розвивати дохідність непрямих податків та посилювати їх значення порівняно із менш зростаючою прямою податтю відбулися невеликі зміни у *податній системі*;
- у *затратному бюджеті* – розвиток, хоч і дуже помірний, витрат на загальнодержавне управління;
- у *фінансовому управлінні* – малоуспішні спроби упорядкування розподілення фінансовими коштами та звітності;
- у *надзвичайному бюджеті* – відкриття нових джерел задоволення надзвичайних потреб.

До Катерини II найважливішими заходами стала *відміна внутрішнього мита* при Єлизаветі Петрівні та *створення асигнаційного банку* при Петрі III. Протягом цього часу виникло безліч дрібних оброчних статей та різномірних зборів з різних промислів, що дуже пригноблювало населення і промисловість, але казни приносило дохід незначний.

Державне господарство поступово прийшло в крайній розлад. Уряд не мав ніяких позитивних даних ні про кількість доходів, ні про те, куди й на що вони витрачаються. Цілий ряд незалежних одне від одного відомств займалися стягненням того чи іншого податку, спеціально призначеного на задоволення витрат даного відомства; тому в одному відомстві були надлишки, в іншому – значні недостачі. Не дивлячись на неодноразові укази, відомства не надсилали до Сенату ніяких відомостей про стан їх бюджетів.

За часів царювання Катерини II з'явилося прагнення поліпшити механізм державного господарства, було зроблено спроби спрощення фінансової системи:

- знищено багато фіскальних регалій (лісова, гірнична, тютюнова тощо) і цілий ряд дрібних зборів;
- встановлено 1 %-ний гільдський збір з купецьких капіталів;
- положено начало правильній організації фінансового управління закладом при Сенаті Експедиції про державні доходи і палати в губерніях.

Але прагнення до упорядкування фінансового господарства зустріло протидію у швидкому зростанні державного бюджету; цьому сприяло, головним чином, ряд війн. Не без впливу залишається і збільшення інших потреб: зростають витрати по двору, розвинутий штат чиновників потребує значного грошового утримання і т.д. Для задоволення зростаючих витрат збільшується подушна і оброчна подать, питний і соляний збори, мито, вводиться ряд нових податків. Надзвичайні кошти доставляються випусками паперових грошей, зовнішніми та внутрішніми позиками.

Таким чином, при Катерині Великій державний *кредит зробився вже постійною складовою фінансового господарства*. Загальний результат державних боргів наприкінці царювання Катерини II досягав приблизно 215 мільйонів рублів: найбільшу частину боргу склали асигнації, яких було випущено до 150 мільйонів рублів; потім слідували короткострокові зовнішні позики, борги поставальникам і підрядчикам, на останньому місці по розмірам – позички із банків.

3.3 Фінанси України у XVI – XVIII століттях

Протягом XVI – XVIII ст. в Україні сільськогосподарське і промислове виробництво набуло товарного характеру, формувалася загальнонаціональний ринок. Проте на розвитку торгівлі негативно позначилася дискримінаційна політика Речі Посполитої та Російської монархії. Українська козацька держава поступово втратила самостійність у зовнішньоекономічних відносинах. Українські експорт та імпорт були зведені нанівець, Україна перестала бути самостійним членом міжнародної торгівлі. Українське купецтво втратило свою силу – воно було витіснено із міжнародної торгівлі, займалося дрібною торгівлею в межах України, посередницькою діяльністю. Згідно з Рум'янцецьким описом Малоросії (1765—1769 рр.) великі капітали були зареєстровані лише у іноземних (грецьких) купців. Розвиток торгівлі в XVI – XVIII ст. сприяв процесу подальшого формування фінансово-грошової системи. Для тогочасного грошового обігу характерним був *біметалізм* – використання як золотих, так і срібних монет, які оцінювалися стихійно, за ринковою вартістю вміщеного в них металу.

У XVI ст. в обігу залишалися празькі гроші, литовські та польські денарії, півгрошові монети. Набули поширення срібні таляри (27 г), угорські золоті дукати (3,5 г). У результаті грошової реформи 1526-1528 рр. в Польщі почали карбувати срібний грош, що дорівнював 18 денаріїв. Було введено лічильний золотий, на який йшло 30 грошів. Реальною срібною монетою золотий став у 1564 р. ("півконка"). Після Люблінської унії в результаті грошової реформи С. Баторія в 1578-1580 рр. була створена єдина монетна система для Речі Посполитої. Припинилося карбування півгроша і денаріїв, основними монетами стали шеляги (соліди), гроші, три- і шести- грошовики, півторагрошовики, з 1580 р. - польський золотий, або таляр (30 грошів, або 60 півгрошів). Випускалися легкі таляри (12,5 г чистого срібла) і важкі, або імперські (25,2 г чистого срібла). Поширилися також західноєвропейські таляри і дукати. В 1627 р. польський уряд заборонив карбувати дрібні монети, а лише таляри (90 грошів), півталяри, дукати (180 грошів). У зв'язку з кризовим етапом економіки Речі Посполитої в середині XVII ст. почали випускати мідні шеляги (боратинки) і неповноцінні золоті з міді та срібла – тимфи. Всі ці монети були в обігу на українських землях в складі Речі Посполитої до кінця XVIII ст. У 70-х роках XVIII ст. з обігу були вилучені боратинки і тимфи. Основними грошовими знаками залишалися польський золотий (4 срібних і 30 мідних грошів), дукат (13 злотих), таляр (8 злотих). Після загарбання України Австрією на західноукраїнських землях поширилась австрійська монетна система.

З середини XVII ст. на території Української козацької держави поширилися російські срібні та в незначній кількості мідні монети. В Московській державі уніфікація грошової системи відбулася після реформи 1534 р. Карбувалася срібна копійка, лічильну функцію викопував рубль, в якому містилося 100 копійок. У середині XVII ст. почали карбувати мідні копійки, які витіснили срібні, проте швидко знецінилися, що призвело до вилучення їх з обігу. Срібні монети – російські таляри, або єфимки, в грошовому обігу відігравали незначну

роль. За Петра I була введена десяткова монетна система: рубль, гривеник, копійка.

Протягом XVIII ст. проводилися реформи, спрямовані на стандартизацію грошового обігу всіх частин Російської держави, в тому числі Лівобережної України. Випускалися мідні (копійка, п'ятаки), срібні (рублі, полтинники, гривеники), золоті (до 1753 р. червонці, з 1755 р. 10-рублеві імперіали, 5-рублеві півімперіали) монети. В грошовому балансі країни значення золотих монет було незначним (2,7 %), зростало карбування мідних і на кінець XVIII ст. частка срібних і мідних монет зрівнялася. У 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші (асигнації). В Москві та Петербурзі було створено асигнаційні банки, що вільно розмінювали асигнації на мідну монету. В 1786 р. банки були об'єднані, асигнації перестали бути розмінними. За рахунок паперових грошей покривався дефіцит державного бюджету, що призвело до їх емісії та знецінення. Російські гроші протягом XVIII ст. поширилися на українські землі, витіснивши з обігу польсько-литовську монету. З'явилася назва *карбованець*, коли протягом кількох десятиріч випускалися рублеві монети з косими нарізами (карбами) на ребрі замість написів. Отже, *відбулось об'єднання грошових систем Росії й України в єдину грошову систему*.

Одночасно із зростанням торгівлі та грошового обігу на українських землях в XVI - XVIII ст. поширилися *кредитні операції* та *лихварство*. Необхідність кредиту була зумовлена відсутністю у купців вільних коштів. Наприклад, група львівських купців у 1621 р. мала боргові записи і розписки молдавських купців на 10 тис. золотих. У 1649 р. львівський купець М. Хадзаєвич, користуючись кредитом, закупив у Молдавії товарів на 25 тис. золотих, які були затримані кредиторами за несплату боргу.

Оперування кредитами підвищувало дієвість торгових операцій, спрощувало розрахунки. Наймасовішими були *короткостроковий споживчий кредит* і *комерційний кредит* на великі суми. В XVIII ст. позики до 100 золотих становили абсолютну більшість кредитних операцій у Тернополі (71%), Рогатині (62%), Теребовлі (59%). У Руському воєводстві зафіксовано чимало випадків заборгованості магістратів Теребовлі, Рогатина, Снятина, які за борги розплачувалися громадськими землями, сіножатями, поступалися вільностями. Комерційний кредит брали для купівлі великих партій товару.

Лихварство було поширене серед представників різних верств населення (купці, орендарі, корчмарі, старости, війти). Найбільше ним займалися вірменські та єврейські купці, які часто спеціалізувалися в цій галузі. В Галичині своєрідними банківськими організаціями були єврейські міські громади (кагали). Позиковий процент був високим - від 8 до 20 % на рік, а на короткострокові періоди – 50-100%, часто виступав у натуральній формі (передача користування землею та ін.). Нерідко в ролі кредитних контор виступали католицькі костьоли і монастирі, православні братства. Великі позики надавалися магнатам, шляхті, купцям і козакам, навіть королям. В Українській козацькій державі існував *обопільний кредит* у зовнішньоторгових операціях. Українські купці отримували його в Польщі, Німеччині, західноукраїнські купці брали українські товари в

кредит. Оскільки не було інших умов для розвитку ринкових відносин, лихварство негативно впливало на розвиток економіки України, виснажувало її.

У Російській державі на відміну від західних країн важливе значення мав *державний кредит*. Роль байку виконувала Мануфактур-колегія, яка видавала грошові позики промисловцям і купцям, безплатно передавала приватним особам казенні підприємства з паданням грошової позики з державної скарбниці. В 1754 р. створені Дворянський і Купецький банки. Дворянський банк, що мав контори в Москві та Петербурзі, видавав кредити з розрахунку 8 % річних під нерухоме майно і дорогоцінності в сумі від 500 крб. до 10 тис. крб. на одну особу. Він проіснував до 1786 р., після цього його капітал було передано Державному позиковому банку. Невеликі капітали Петербурзького купецького банку, видача кредитів під товар на строк до одного року, обмеженість сфери дії лише купцями Петербурзького порту призвели до його закриття в 1782 р. і передачі вкладів до Дворянського банку. Державний позиковий банк давав кредити під поміщицькі маєтки (40 крб. з кріпака чоловічої статі), заводи, кам'яні будинки в розмірі 3/4 їх ціни. Кредити видавали дворянству строком до 20 років з у платою 5% річних, містам – на 22 роки і 4% річних. Вклади приймали з виплатою 4,5% річних.

Комерційні операції здійснювали з 1772 р. облікові та страхові контори в провінціях при Державному асигнаційному банку. Одночасно розвивався *комерційний кредит у формі векселів*. У 1729 р. було створено *вексельний статут*, а в 1740 р. – *банкрутський статут*. Зберігав своє значення лихварський кредит, в основному в розмірі 12 - 20 % річних.

У Російській імперії мали право користуватися позиками лише великоросійське дворянство, іноземці, які перебували в постійному підданстві Росії та мали тут нерухоме майно. Українське дворянство було зрівняне з ними у правах на отримання позик лише в 1783 р.

Протягом XVI-XVIII ст. на українських землях відбулися зміни в фінансово-податковій системі та грошовому обігу. У Великому князівстві Литовському питаннями фінансів займалися підскарбії. Литовський статут 1529 р. звільнив шляхетських підданих від будь-яких податків і повинностей на користь князя та адміністрації. "Устава на волоки" (1557 р.) на землях великого князя ввела оподаткування замість дворища від диму відповідно до родючості ґрунту. Після Люблінської унії (1569 р.), коли українські землі були приєднані до земель корони, на них поширилася польська фінансова система.

У Польському королівстві основним щорічним податком з сільського населення було *ланове*. Розміри його протягом XVI ст. зросли з 12 до 30 грошів з лану, а для мало - і безземельних селян - від 20 до 30 грошів з господаря сім'ї. Жителі міст платили *шос* у розмірі 2 гроша з кожної гривні вартості рухомого майна. Єдиним непрямим податком був *акциз на алкогольні напої*. Сейми встановлювали спеціальні *додаткові мита*. В 1563 р. був створений *державний скарб (казна)*, джерелом якого став постійний податок – кварта як четверта частина доходів від королівських маєтків і мита, що йшов на утримання найманого (кварцяного) війська.

У 1629 р. в Речі Посполитій була проведена реформа податкової системи. Замість ланового і шоса було введено *подимне* – податок з будинків у розмірі від 1/2 до 3 польських золотих. Ремісники з 1632 р. платили окремий податок. Зберігалася стадія на утримання війська. Були встановлені державні торгові мита: в 1629 р. за вивіз товарів – *евекта* в розмірі 2-4% їх вартості, в 1643 р. – за ввіз товарів – *індукта* в розмірі 4% вартості товарів. На початку XVII ст. реальний доход від них становив 288 тис, а в середині XVII ст. – 466 тис. дукатів.

У другій половині XVII-XVIII ст. на українських землях, що залишилися в складі Речі Посполитої, продовжували існувати як державні податки кварта, мито, подимне, з 1676 р. - подушне з єврейського населення. В 1764 р. створено фінансові комісії для корони та Литви. З 1775 р. основним податком стало нове подимне у розмірі 5-16 польських золотих. Крім того, було введено податок на тютюн.

В Українській козацькій державі фінанси підпорядковувалися гетьману, вони були невіддільні від його приватного господарства. Доходи створеного державного скарбу за Б. Хмельницького становили сотні тисяч золотих. Частину доходів він діставав від земельних володінь – колишніх королівщин, маєтків магнатів, шляхти і католицького духовенства. У трьох воєводствах (Київському, Брацлавському та Чернігівському) королівщинам належало близько 450 міст і сіл, магнатам і шляхті – близько 1400, католицькій церкві – понад 50. Ці землі частково були зайняті селянами й козаками, частково перейшли у відання військового скарбу. Більшу частину цих земель держава передала старшині та козакам, які не одержували ніякої платні грішми, а також монастирям. Деяку частину землі військового скарбу продав.

Значні доходи козацька держава одержувала із сільськогосподарських промислів. У її власність перейшли млини, винокурні, броварні, корчми, лісові буди та інші підприємства, які раніше належали королівщинам або шляхті. В умовах становлення та зміцнення Української держави великого поширення набула *оренда*. Орендували винокурні, шийки, корчми, млини та ін. Великими орендарями були магістрати й монастирі. Поруч з ними багаті козаки та міщани брали оренду на власні імена. Вони здебільшого орендували млини, винокурні, шинки.

Важливою статтею поповнення державного скарбу були *доходи від торгівлі*. Існував ряд внутрішніх торгових зборів, що їх платили на торгах і ярмарках, зокрема возове - від возів, помірне - від мір збіжжя, повідерщина – від продажу відрами спиртних напоїв, а на дорогах – мостове, перевіз. Великі міста гроші від цих зборів брали на власні потреби, а містечка – передавали їх до скарбу. Повністю належали скарбові кордонні мита від ввезення та вивезення товарів. Усі старі оборонні універсали, надані купцям, було скасовано, "аби і найменший ущербок скарбові нашому військовому не був", проте гетьман іноді звільняв купців від мит та інших торгових зборів.

Головним джерелом прибутків військового скарбу були *загальні податки з населення Української козацької держави*. Зокрема стягували: *побір* або *подимне* - постійний податок від хати, дворів, землі; *стацію* – надзвичайний податок, який йшов переважно на утримання війська. Розміри податків становили

від 1 до 12 золотих, інколи їх сплачували зерном. Податки платили в основному селяни та міщани. Оподатковувалися також виробники спиртних напоїв. Цей податок, який називався *показанициною*, платили і козаки.

Кошти державного скарбу за Б. Хмельницького витрачали в основному «на утримання послів і на всякі військові потреби». Рядових козаків за свою службу забезпечували земельними ділянками. Проте вища військова старшина і адміністрація одержували платню грішми: генеральний писар – 1000 золотих, генеральний обозний, військові судді – по 300, судовий писар – 100, гетьманський бунчужний, гарматні, полкові, сотенні хорунжі – по 50 золотих. Така платня була затверджена "Березневими статтями" 1654 р. Делегати Війська Запорозького пропонували видавати платню також полковникам і полковим осавулам по 200 золотих, сотникам – по 100, іншим старшинам – по 50, рядовим козакам – по 30 золотих, але це прохання не було задоволене.

Однак, незважаючи на складні умови Визвольної війни середини XVII ст., фінанси України в цілому були добре організовані. Державний скарб, успішно долаючи труднощі, виконував покладені на нього важливі функції.

Гетьман І. Брюховецький зробив невдалу спробу відокремити державні фінанси і передати їх до Московського царського скарбу, встановив посаду *генерального підскарбія*. З цього часу починається втручання Москви у фінансові справи України. Неподільність особистих коштів гетьмана і державного скарбу негативно відбивалися на українських фінансах. Так, при арешті гетьмана І. Самойловича був конфіскований і державний скарб, половину коштів забрала Москва, половину залишилося новому гетьману І. Мазепі, за якого приватний і державний доходи знову були об'єднані. Після його смерті комісія на чолі з Карлом XII визнала спадщину гетьмана приватною і передала його небожеві А. Войнаровському. Тим самим мазепинці за кордоном, зокрема гетьман П. Орлик, були змушені витратити свої кошти на державні справи. Конституція 1710 р., складена П. Орликом, обмежувала права гетьмана у розпорядженні державними коштами, військовий скарб відділявся від гетьманського та віддавався генеральному підскарбієві. На утримання гетьмана виділялись доходи з індукти, Гадяцького полку і Шептаківської сотні. Податки зменшувалися, оренда, збори на утримання війська скасовувалися.

У роки правління Малоросійських колегій (1722-1727 і 1764-1782 рр.) було встановлено *контроль над фінансами України*. Інструкції регламентували збирання податків, збирачі яких щомісяця і кожну третину року подавали у колегію рапорти про свою роботу. В 1725 р. було відіслано до Росії 244255 крб. податків.

Гетьман Д. Апостол *реорганізував українські фінанси*, відновив посаду генерального підскарбія, відокремив державний скарб від приватного скарбу гетьмана, встановив окремий державний бюджет - «військовий скарб», розмір видатків у сумі 144 тис. крб. щорічно. Проте державний скарб залишався під контролем російського уряду. Спеціальні інструкції регулювали діяльність двох генеральних підскарбіїв, один з яких обов'язково був росіянином, фінансового управління «Канцелярії зборів» і «Рахункової комісії». Вони керували збиранням податків, витратами, контролювали фінанси магістратів. Гетьман К. Розу-

мовський зробив останню спробу відстояти фінансову автономію України, проте успіху не досяг. Царський указ 1754 р. вимагав подавати точні відомості про прибутки та видатки українського скарбу. Зі скасуванням в Україні гетьманства (1764 р.) фінансова система України була об'єднана з фінансовою системою імперії Романових.

Дуже обтяжливим для українського народу було безплатне утримання російської армії. Селяни і козаки-підпомічники збирали гроші, продукти харчування (порції), фураж (рації). До 1707–1709 рр. збори були незначними. Після полтавських подій на Лівобережній Україні постійно перебувало до 10 російських полків, а під час військових дій – значно більше. З 1716 по 1783 р. збори стали постійним податком – так звані «консистенські дачки». З 1764 р. він існував як грошовий (по 1 крб. з кожного двора).

Населення Гетьманщини виконувало державні «загальнонародні» повинності, обов'язковість яких підтверджували грамоти І. Скоропадського, Д. Апостола. Найпоширенішою повинністю було забезпечення селянами і міщанами підвод, коней, волів і погоничів для російської армії, перевезення провіанту, пошти, чиновників. Повинності розподілялися нерівномірно. Для селян вони були в два рази більшими, ніж для козаків. Так, в роки російсько-турецької війни 1735–39 рр. було притягнуто до обозної служби 205 тис. селян, забрано волів і коней на 146,3 тис. крб. Усього збитки для України становили 12 млн. крб. Українських козаків направляли на будівництво каналів між Волгою і Доном, навколо Ладозького озера, під час яких загинуло до 30 % козаків, на спорудження ліній укріплень, фортець, гребель, шляхів, мостів.

У 1765 р. на Слобідську Україну було поширено подушний податок, а в 1783 р. – на всю Україну. В 1770 р. бюджетні надходження з України стали складовою частиною загальнодержавних надходжень Російської імперії. В 1783 р. відбулися зміни в податковій системі. Замість 1 крб. з селян і козаків збирали по 1 крб. 20 копійок, з купців – 1 % заявленого капіталу, з поміщицьких і монастирських селян – по 72 копійки на рік. Після секуляризації монастирського землеволодіння селян цих маєтностей віддали в казенне управління, і крім подушного вони платили податок 1 крб. Дворянство та духовенство були звільнені від сплати прямих податків.

Отже, фінанси українських земель були організаційно об'єднані з фінансовими системами Російської імперії та королівської Польщі. Жорстка централізована політика російського царизму призвела до остаточної втрати Лівобережною Україною будь-яких автономних прав у фінансово-кредитній сфері.

Питання для самопідготовки

1. Які історичні дії зумовили перехід від феодального до індустріального суспільства?
2. Назвіть характерні риси перехідного до індустріального періоду.

3. Роль географічних відкриттів в економічному розвитку Західної Європи кінця XV – початку XVI ст.
4. Революція цін та її наслідки.
5. Перелічіть головні напрямки зародження мануфактур.
6. XVI – XVIII ст. – період завершення становлення національних ринків, їх розширення та зміцнення.
7. З'ясуйте роль банківської справи та кредиту в країнах Західної Європи та основні тенденції їх розвитку.
8. Державний борг як характерна ознака господарств європейських країн.
9. Якою системою господарських відносин визначалися фінансові відносини країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи у XVI-XVIII ст.?
10. Регальні права як нове джерело доходів для зростаючих фінансовим потреб уряду.
11. Створення подушної податі та її наслідки?
12. Реформування Петром I фінансового управління, його структура.
13. Основні риси державно-господарчої системи XVIII століття.
14. Надайте характеристику фінансових відносин України у XVI-XVIII ст.
15. Які радикальні зміни відбулися у фінансово-грошовій системі і грошовому обігу України у XVI-XVIII ст.?
16. Перелічіть джерела доходів державного скарбу Української держави.

Тема 4

ФІНАНСИ І ФІНАНСОВА СИСТЕМА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ

4.1 Фінансова система Російської імперії першої половини ХІХ століття

Відомо, що стан фінансів визначається, поперед усього, ступенем збалансованості державного бюджету. Бюджету Росії протягом ХІХ століття був властивий *хронічний дефіцит*.

Паперові гроші, яки увійшли до нашої фінансової системи за часів Катерини ІІ, надзвичайно швидко набули важливого впливу на стан державного господарства. Будучи легким ресурсом для покриття дефіцитів та надзвичайних нужд, випуски паперових грошей, подібно попередній монетній операції, викликали суттєві негативні наслідки.

Рис. 4.1 Причини виникнення дефіциту державного бюджету Російської імперії

Наприкінці царювання Катерини ІІ курс асигнаційного рубля складав лише 68,5 металевої копійки. При імператорі Павлі І кількість асигнацій збільшилась ще на 50 мільйонів рублів, курс коливався між 62,5 і 73 копійками.

Безперервні дефіцити при царюванні Олександра І, що досягли значних розмірів під впливом війн із Швецією, Туреччиною і Францією, вимагали щорічного підвищення державних доходів, джерелом яких із самого початку було обрано паперові гроші. До 1805 року їх випуски здійснювались у невеликих розмірах, і курс рубля, який піднявся у 1802 році до 80 копійок, знижався дуже повільно.

Потім розпочались величезні *випуски асигнацій*:

- в 1805 році – на 31,5 мільйона рублів;

- в 1806 році – на 27 мільйонів рублів;
- в 1807 році – на 63 мільйона рублів;
- в 1808 році – на 95 мільйонів рублів;
- в 1809 році – на 55,8 мільйонів рублів;
- в 1810 році – на 46,1 мільйона рублів;
- в 1812 році – на 64,5 мільйонів рублів;
- в 1813 році – на 103,4 мільйона рублів;
- в 1814 році – на 48,8 мільйона рублів.

Цьому явищу відповідало суттєве *падіння курсу*: в 1806 році він дорівнював 67,5 коп., в 1807 р. – 53,75 коп., в 1808 р. – 44,6 коп., в 1809 р. – 43,3 коп., в 1810 р. – 25,4 коп., в 1814 р. – 20 копійок сріблом.

У роках найбільш інтенсивної боротьби з Наполеоном та після її завершення (1812-1815 рр.) паперових грошей було випущено на 244,5 мільйонів рублів, а між тим їх дійсна цінність (на срібло) ледве досягала 57,6 мільйонів рублів.

Загальне підвищення податків та введення нових в 1810 і 1812 роках, а також переведення усіх зборів на асигнації, не могли покрити навіть збитки у дійсній покупній силі надходжень, що походили від падіння курсу. Внаслідок цього приходилось штучно подавляти будь-який розвиток державних потреб.

Не дивлячись на своє колосально швидке зростання, державні витрати в перекладі на срібло або зовсім не збільшувались, або навіть скорочувались. Витрати по армії і флоту, разом із виниклими, після створення в 1817 році Комісії погашення боргів, крупними витратами на сплату державного боргу (55-60 мільйонів рублів щорічно), поглинали більшу частину коштів казни.

Бюджети всіх інших відомств постійно підлягали урізанню і знаходились у пригніченому стані. Наприклад, бюджет Міністерства народної освіти, що дорівнював у 1804 р. 2878118 рублів, складав у 1816 р. тільки 2470562 рубля, у 1817 р. – 3091792 рубля (тобто у перекладі на срібло, зменшився у 2,25 рази); бюджет Міністерства юстиції піднявся за той же час з 2,6 мільйонів рублів до 3,2 мільйонів рублів (тобто зменшився в 2,5 рази).

Посиленою бережливістю, що зумовлена усвідомленням крайнього напруження фінансових коштів країни, пояснюється дуже мала сума надзвичайних витрат війни з Наполеоном: вона дорівнювала всього тільки 155 мільйонів рублів (тобто менше 40 мільйонів рублів на срібло).

Викликаний посиленнями випусками асигнацій розлад грошової та фінансової системи призвів до того, що уряд рішуче відмовився використовувати такі заходи. З 1817 р. розпочалося знищення частки асигнацій, загальна кількість яких зменшилася з 836 мільйонів рублів у 1817 р. до 596 мільйонів рублів до 1823 р. та залишалася на цієї сумі до перетворення їх шляхом девальвації в кредитні білети, в 1843 р. Немоżliвість покривати усі дефіцити тільки випусками паперових грошей та потім консолідація частки асигнацій, викликали отримання нових позик. Наприкінці 1823 р. консолідований державний борг складав вже 672 мільйона рублів, позики у банків – 78 мільйонів рублів, так що разом з асигнаціями, признаними у 1810 р. державним боргом, загальна сума останнього наприкінці царювання Олександра I дорівнювала 1345 мільйонів рублів.

За часів царювання Олександра I було підвищено усі податки, зроблено спробу встановлення тимчасового *прибуткового податку з помісних маєтків*, видано *Систематичне положення про гербовий збір*, а також засновані:

- Міністерство фінансів;
- Державне Казначейство (посаду державного скарбника засновано Павлом I);
- Державний контроль;
- Комісія погашення боргів;
- Казенне управління винною торгівлею.

Значення подушних зборів у податній системі знизилася – наприкінці царювання (1823) вони склали тільки 28,3 % усіх державних доходів.

Діяльність фінансового управління за часів царювання Миколи I було спрямовано на внесення порядку у зруйноване Вітчизняною війною державне господарство – встановлення рівноваги бюджету, покращення звітності, відновлення державного кредиту, упорядкуванні грошової системи.

Перші 20 років фінанси знаходилися під керівництвом **Канкріна**, з ім'ям якого пов'язано відновлення благоустрою в державному кредиті. Найважливішою його справою було *впровадження у країні металевого обігу, за допомогою девальвації асигнацій і заміни їх кредитними білетами, розмінними на дзвінку монету* (1843 р.).

Канкрін наполягав на крайній обережності у витрачанні державних коштів, за цієї мети у 1836 році були створені *особливі комітети для розгляду нормальних витрат*, якими була складено *нормальний розпис*.

Адже зупинити збільшення державних витрат у період, переповнений військовими діями, було неможливо – надзвичайні потреби постійно породжували дефіцити та нові фінансові ускладнення. Щоб вийти з них, використовували звичайні прийоми – підвищення старих податків, запровадження нових, а також до державного кредиту. Звернення до зовнішнього кредиту здійснювалось з надзвичайною обережністю, випуск асигнацій зовсім не практикувався, але посилено користувалися внутрішнім кредитом у вигляді випуску короткострокових білетів державного казначейства та позичок у казенних кредитних закладів і комісії погашення боргів.

Напередодні відставки Канкріна державний борг складав:

- консолідований – 862 млн. рублів (збільшився з 1723 року на 703,5 млн. руб.);
- позички у банків комісії погашення боргів – 489,5 млн. руб. (збільшились на 411,5 млн. руб.);
- серії – 102 млн. руб.;
- асигнації – 595,8 млн. руб.;
- усього – 2049,5 млн. руб. асигнаціями.

Після відставки Канкріна дефіцити знов почали зростати, потреба у коштах збільшувалась, аж доки Кримська війна не викликала фінансової кризи, яка примусила знов звернутися до випуску паперових грошей.

Найважливіші з окремих фінансових заходів за царювання Миколи I:

- відновлення питного відкупу;

- встановлення тютюнового податку у бандерольній формі і податку на буряковий цукор;
- видання «заступницького» митного тарифу;
- улаштування грошової системи встановленням срібного рубля як основної грошової одиниці (1839);
- перекладення державних доходів і платежів на срібло (1840 рік).

4.2 Друга половина XIX ст. – період загальнодержавних і фінансових реформ у Російській Імперії

Початок царювання Олександра II був продовженням того печального періоду нашої фінансової історії, що розпочався з 1845 року і *характеризувався постійним пануванням дефіциту, який не давав можливості серйозного реформування фінансової системи*. Загальна сума дефіцитів за увесь період царювання Олександра II перевищила мільярд рублів, причому більше половини цього мільярда приходиться на 1855 і 1856 роки. Із 26 років цього царювання тільки п'ять були бездефіцитними.

Кримська кампанія відкрила *фінансову неспроможність Росії*, яка була примушена, за повною відсутністю кредиту, покривати свої військові витрати випусками паперових грошей. За розписом на 1857 рік, із 258 млн. рублів доходів 100 млн. рублів спрямовувалось на платежі по позичкам і 117 млн. рублів на Морське й Військове міністерства, так що на покриття усіх інших потреб держави залишалось усього 41 млн. рублів.

Податна система ґрунтувалась, виключно, на обкладенні селянського населення питним відкупом та подушними зборами, що представляли фінансову сторону кріпосного права.

Наприкінці Кримської війни державний борг складався, при 364 мільйонах рублів консолідованої частки, із величезної маси признаних боргів (1395 млн. руб.), що постійно погрожували можливістю серйозних ускладнень. Правильного внутрішнього кредиту не було зовсім.

В управлінні фінансовими коштами панував повний безпорядок. Перші міністри фінансів при Олександрі II, Брок і Княжевич, не мали визначеного плану дій і не розуміли реальності фінансового стану.

Усі фінансові заходи того часу були нераціональними – кожен новий захід, внаслідок відсутності передбачливості і єдиного плану, приводила зовсім не до тих результатів. Спостерігалось постійне зростання дефіцитів росли, збільшувались державні витрати; з кожним роком стан погіршувався, в значній мірі внаслідок помилкових «фінансових експериментів»:

- штучна підтримка протягом багатьох років нашого вексельного курсу, що виснажувала розмінний фонд;
- зниження процента по вкладам в казенні кредитні установи, що викликали кризу та ліквідацію цих установ;

- невдала, але коштовна спроба відкриття розміну паперових грошей в 1862-1863 роках і т.д.

В 1859 р. було засновано дві комісії:

- одна при державному контролі – для складання правил про порядок рахівництва, звітності і ревізії (керував В.А. Татарінов);
- друга – при Міністерстві фінансів – для перегляду податей і зборів.

Зусиллями першої комісії була здійснена **корінна реформа у формальному устрої державного господарства**. До реформи кожне відомство мало свій окремий бюджет як по витратам, так і по доходам; кожне міністерство мало свої особливі джерела доходу, що призначались для відомих цілей і не завжди входили в загальний розпис. Державний розпис не вважався обов'язковим до виконання: кожне відомство користувалося широкими правами на додаткові асигнування, могло самостійно переміщати кредити з одного кошторисного призначення в інше, накопичувати залишки тощо. Державна звітність була недосконалою, був відсутнім будь-який серйозний контроль.

Розроблена комісією реформа складалась з ряду положень, які було введено в дію у різний час, але у строгій систематичній послідовності:

- 22 травня 1862 р. були затверджені *Правила про складання, затвердження та виконання державного розпису і фінансових кошторисів міністерств і головних управлінь*;

- у 1863 р. були видані, так звані, касові правила, тобто *Правила про порядок надходження державних доходів*;

- 1864 р. – встановлення *нового порядку звітності і ревізії* на підставі документів, що виправдовують кожну статтю витрат;

- відкриття нових місцевих закладів державного контролю – *контрольні палати*;

- 1866 р. – *правила рахівництва*;

Кошторисні касові правила обумовили:

- створення єдності бюджету;
- спрямування кредитів на їх пряме призначення (спеціальність кредиту), а невитрачених залишків – в загальнодержавні кошти;

- обмеження надкошторисних кредитів;

- система єдності каси, за якою загальними користувачами надходженнями та витрачаннями усіх казенних управлінь зробились каси Міністерства фінансів.

До принципів, що внесли точність та певний порядок у розпорядження фінансовими коштами і скоротили довільність окремих відомств, приєднався ще **принцип публічності державних розписів** (з 1862 р.) та **звітів державного контролю** (з 1866 р.). Опублікування державного розпису вперше зняло багатовікову завісу, що скривала від суспільства дійсний стан фінансів.

До 1862 р. кількість державних доходів та витрат зберігалась у строгій тайні; особам, що складали розписи, строго було заборонено розповсюджувати будь-які відомості. В даний момент рішучий шаг до встановлення більш правильного відношення уряду до суспільства був результатом надзвичайного фінансового розладу.

З ліквідацією казенних кредитних установ зникло головне джерело, з якого негласно черпалися кошти для покриття дефіцитів, і виявилася крайня необхідність у правильному кредиті, а між тим неуспішність позик, падіння курсу фондів. Опубліковані розписи були результатом рішення уряду відновити довіру суспільства повною відвертістю відносно положення фінансів.

Робота другої комісії, заснованої у 1859 р. – по перегляду податей і зборів, навпаки, виявилася неефективною, не дивлячись на більш ніж 20-річне її існування і багаточисельні томи трудів. Її невдача в значній мірі пояснюється загальними умовами того часу, коли приходилось працювати.

Податна система головним чином пов'язана з усіма сторонами суспільного й державного життя, а вони знаходились у перехідному стані. Тимчасовий характер заходів, відсутність певних поглядів на майбутнє, боротьба старих начал з новими вносили перехідний характер і в саме економічне життя народу, а тому трудно було взагалі знайти тверді підстави для податної реформи, тим більш, що самі права і положення різних класів населення ще не визначились. Між тим податна система страдала тяжкими недоліками, і в суспільній свідомості вияснились основні риси найважливіших її перетворень. *Їх метою було поліпшення податної ваги для нижчих, бідних класів населення, які виносили на собі практично весь державний бюджет, а коштами – відміна подушних податей, соляного податку і відкупів, перетворення паспортної системи, залучення до оподаткування неподатних класів.*

Не дивлячись на постійні фінансові ускладнення, що затримували будь-яке безпосереднє зменшення державного доходу, при царюванні Олександра II було здійснено частину цієї програми.

З 1 січня 1863 р. було припинено та замінено *питним акцизом* віддача на відкуп питного збору; відмінено подушну подать з міщан, взамін якої був введений *податок на нерухоме майно у містах*.

У 1879 р., на зміну податній комісії, було встановлено нову *комісію для обговорення пропозицій про відміну подушних зборів*.

У 1880 р., під впливом суспільної думки, було відмінено один з самих важких для населення податків – *податок на сіль*. Видано нові устави про збори за право торгівлі та промислів, про гербовий збір, про акциз на цукор; змінено митні тарифи; приєднано до загальнодержавних доходів державний земський збір (особливий державний поземельний податок); встановлено збір зі страхований, з пасажирських білетів і вантажів великої швидкості тощо.

Наприкінці царювання Олександра II факт виснаження платіжних сил та загального пониження добробуту селянства був признаним урядом, було поставлено запитання про пониження викупних платежів.

Важливі зміни відбулися при Олександрі II і в інших ланках фінансового господарства. Необхідність, у загальноекономічних та політичних інтересах країни, побудові залізниць та неможливість здійснити її виключно на приватні кошти примусили уряд до величезних витрат. За цієї мети було створено особливий *залізничний фонд*, надходження й витрати по якому первісно були поставлені поза загального державного розпису, тобто поза загальною системою державного господарства.

Державний кредит отримав швидкого й широкого розвитку, зокрема під впливом погромних великих витрат на ведення Кримської та русько-турецької війн (більше 1,5 млрд.) та безперервного ряду дефіцитів.

В найбільш запущеному стані знаходився безпроцентний борг, тобто борг по кредитним білетам, сума яких з 333,4 млн. руб. в 1853 р. збільшилась до 735,3 млн. руб. до 1858 р. Розмін білетів становився усе більш складним, а наприкінці 1857 р. був припинений.

З цього моменту протягом майже 40 послідуєчих років державне господарство велось при нерозмінних паперових грошах, з курсом, що безперервно коливався, і уряд постійно був зайнятий питанням про виправлення грошової системи.

З 1881 р. виправлення грошової системи стало насущним завданням фінансового управління, що приваблював до себе увагу й турботи усіх міністрів, які керували фінансами Російської Імперії.

Загальні фінансові результати 26-річного царювання Олександра II звелися до наступного:

- *звичайні державні доходи*, що складали у 1855 р. 264 млн. руб., зросли до 651 млн. руб. у 1880 р., тобто збільшились майже у 2,5 рази, спираючись на значний розвиток народного господарства;

- *звичайні витрати держави* збільшились майже у той же мірі, при цьому зростання витрат на армію і флот відбувалося дещо повільніше загального росту доходів (ці витрати збільшились тільки у 2 рази);

- *витрати міністерств двора і шляхів сполучення* залишились без змін;

- найбільше збільшення відбулося у бюджетах міністерств народної освіти (майже у 6 разів), внутрішніх справ (у 4,5 рази), юстиції (майже у 5 разів) та державного майна (у 5,5 разів). Таким чином, найбільшого розвитку набули переважно *культурні потреби*;

- *податна система*, взагалі, зберегла свій попередній характер, але в ній вже розпочав впроваджуватися ***принцип рівності усіх перед податком***, із залученням до оподаткування раніше неподатних класів;

- *державний борг* збільшився майже у три рази, але до 1 млрд. було затрачено на створення 20000-верстної мережі залізниць та близько 0,5 млрд. на проведення селянської реформи, тобто на цілі більш виробничі й достойні трати державних коштів;

- важливим благодотворним нововведенням була *передача частки суспільних потреб у завідування місцевим органам самоврядування*, що отримали і самостійні джерела доходів.

Заплановані при царюванні Олександра II важливі поліпшення фінансової системи вдалося здійснити у повній мірі тільки за часів наступних царювань.

Призначений у травні 1881 р. на посаду міністра фінансів колишній київський професор ***Н.Х. Бунге*** намагався здійснити таку програму:

- приведення у рівновагу доходів із витратами шляхом дотримання строгої й розумної економії;

- поліпшення податної системи шляхом більш справедливого розподілу податків, відповідно дійсній податкоспроможності платників;

- протегування усім галузям народного виробництва, що цього вимагають;
- розвиток міцного й легко доступного усім класам суспільства кредиту;
- поліпшення грошової системи без стиснення торгівлі й промисловості.

Осіною 1881 р. вийшло *Височайше повеління про додержання усіма відомствами строгої бережливості та про обов'язкове виконання кошторисних правил*. Даним заходом були у 2 рази скорочені понадкошторисні асигнування, але недостатність фінансових коштів не було ліквідовано.

Таким чином, Бунге не вдалося привести у рівновагу державний бюджет. Засіб зведення розписів нічим не відрізнявся від попереднього порядку, але сам розпис отримав більшу повноту та ясність, внаслідок включення в неї оборотів по залізничному фонду, викупних платежів й витрат по викупних операціях.

Після смерті імператора Олександра III фінансове управління здійснювалося **С.Ю. Вітте**, з ім'ям якого пов'язано наступні важливі події у фінансовому житті Російської Імперії:

- у 1895 р. звільнено від податку безвідплатний перехід селянської власності до найближчих родичів та полегшено сплату кріпосних платежів по переходу заставлених маєтків;
- у тому ж році понижено на 30 % платіж зі страхування майна;
- земства було звільнено від обов'язкових витрат на утримання деяких закладів;
- у 1896 р. понижено «пробірний збір», встановлено значне полегшення по сплаті селянами викупного боргу, який надано перестрочувати на нові строки;
- наполовину зменшено (на 10 років) державний поземельний податок (Маніфест від 14 травня);
- значне зменшення збору за привілеї на винаходи;
- у 1897 р. відмінено паспортний збір, який був одним з найбільш несправедливих податків;
- у 1898 р. відмінено подушну подать у Сибіру, а також видано нове положення про державний промисловий податок;
- найбільш важливою подією у фінансовому розвитку було відтворення металевого обігу.

Таким чином, завершувалася грошова реформа Вітте С.Ю. указом від 14 листопада 1897 року, що затверджував ходіння кредитних квитків по всій імперії нарівні із золотою монетою. Зміст нового рубля прирівнювався до 7,74234 г чистого золота і чітко визначалися умови розміну кредитних грошей на золото (розмін на срібло припинявся).

Останній крок в становленні нової грошової системи Росії фактично підтверджував державну гарантію кредитним квиткам і сприяв посиленню авторитету російських грошей як усередині країни, так і за кордоном, що, безумовно, сприяло зміцненню внутрішнього і зовнішнього курсу рубля.

Історичний огляд суті і особливостей проведення грошової реформи Е. Ф. Канкріна і С. Ю. Вітте показує, що грошова реформа, безумовно, є завершальним етапом оздоровлення грошового звернення на базі широкого кола фінансо-

во-економічних заходів, хоча також безперечно, що стійка і надійна грошова система є базою для оздоровлення всієї фінансової системи держави.

Знання історичного досвіду проведення грошових реформ в Росії першої і другої половини ХІХ в. має велике значення для сучасників і дає ключ для пошуку шляхів виходу з фінансової кризи в Росії в кінці ХХ в.

Питання для самопідготовки

1. Причини виникнення дефіциту державного бюджету Російської імперії.
2. Зміни у податковій політиці за часів царювання Олександра І.
3. Структура фінансового управління, заснованого Олександром І.
4. Спрямування діяльності фінансового управління при царюванні Миколи І.
5. Міністр фінансів Є.Ф. Канкрін та його внесок у розвиток фінансової системи.
6. Найважливіші з окремих фінансових заходів за часів царювання Миколи І.
7. Помилкові «фінансові експерименти» за царювання Олександра ІІ та їх економічні наслідки.
8. Створення комісії при державному контролі для складання правил про порядок рахівництва, звітності і ревізії (кер. В.А. Татарінов), головні положення та систематична послідовність її реформ.
9. Принципи розпорядження фінансовими коштами.
10. Основні риси найважливіших перетворень і мета поліпшення податної системи.
11. Напрямки розвитку державного кредиту Російської Імперії.
12. Загальні фінансові результати 26-річного царювання Олександра ІІ.
13. Фінансова програма Н.Х. Бунге.
14. Важливі події у фінансовому житті Російської Імперії, пов'язані з фінансовим управлінням С.Ю. Вітте.

Тема 5

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ СРСР ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

5.1 Фінансова політика перехідного періоду. Заходи щодо відновлення економіки

У теоретичному обґрунтуванні економічної платформи більшовиків провідна роль належить В.І. Леніну, що глибоко вивчив марксизм, розвинув марксизм і що перетворив його на практичне керівництво до дії.

Марксистський аналіз сутності капіталу і капіталістичного суспільства послужив базою для висновку, зробленого в «Маніфесті Комуністичної партії», першому програмному документі комуністів, - перетворенні пролетаріату в пануючий клас, завоюванні демократії:

«Маніфест Комуністичної партії» правомірно розглядати і як першу фінансову програму комуністів, тому що в ньому перелічуються заходи, повинні забезпечити централізацію в руках пролетаріату джерел формування фінансових ресурсів, надається оцінка цих заходів засобу для перевороту в усьому виробництві.

Частина перелічених заходів має чисто фінансовий характер, наприклад:

- експропріація земельної власності і обертання земельної ренти на покриття державних витрат;
- високий прогресивний податок;
- відміна права спадкоємства;
- конфіскація майна усіх емігрантів і бунтівників;
- централізація кредиту в руках держави за допомогою національного банку з державним капіталом та з виключною монополією.

У «Маніфесті Комуністичної партії» наголошується, що ці заходи економічно здаються недостатніми і неспроможними, адже в ході руху переростають самих себе, а в «Капіталі» К. Маркс підкреслював, що *кредитна система послужить могутнім важелем під час переходу від капіталістичного способу виробництва до способу виробництва асоційованої праці*, - проте лише як елемент у зв'язку з іншими великими органічними переворотами в самому способі виробництва.

Вже в першій програмі Російської соціал-демократичної робочої партії, прийнятої в 1903 р. на II з'їзді РСДРП, простежується спадкоємність «Маніфесту Комуністичної партії» у визначенні шляху досягнення мети соціальної революції – знищення всіх видів експлуатації однієї частини суспільства інший, а саме: заміни приватної власності на засоби виробництва і засобу звернення суспільною і введення планомірної організації суспільно-виробничого процесу для забезпечення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства. Як осно-

вна умова демократизації державного господарства виділена вимога РСДРП про відміну всіх непрямих податків і встановлення прогресивного податку на доходи і спадки.

Вкладом В.І. Леніна в розвиток марксистської теорії і перетворення її в практику керівництва соціалістичними перетвореннями, зокрема перетворенням фінансової системи, стала його робота «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», написана напередодні Жовтневої революції. У цій роботі Ленін дає глибокий аналіз катастрофічного положення економіки і фінансів Росії, визначає основні заходи боротьби, запобігання катастрофі і голоду: *контроль, нагляд, облік, регулювання з боку держави*.

Економічна платформа партії, прийнята напередодні Жовтневої революції з'їздом РСДРП (б), була підготовлена ленінським аналізом історичного досвіду попередніх революцій і фінансово-економічного положення Росії в роки влади Тимчасового буржуазного уряду.

У цій економічній платформі головним було визнання того, що основною причиною економічного розвалу є невідповідність між станом продуктивних сил і тими вимогами, які пред'являє імперіалістична війна, і що єдиний вихід з критичного положення – ліквідація війни і організація виробництва не для війни, а для відновлення всього зруйнованого нею, не на користь купки фінансових олігархів, а на користь робочих і бідних селян. Необхідне проведення низки рішучих революційних заходів і, перш за все:

- втручання в область виробництва в цілях планомірного регулювання виробництва і розподілу;
- встановлення дійсного робочого контролю;
- націоналізація і централізація банківської справи;
- націоналізація синдикованих підприємств;
- відміна комерційної таємниці;
- введення загальної трудової повинності.

Для оздоровлення близького до остаточного краху стану державних фінансів визнані необхідними наступні заходи:

- негайне припинення подальшого випуску паперових грошей;
- відмова від сплати державних боргів, як зовнішніх, так і внутрішніх, з дотриманням, проте, інтересів дрібних підписчиків;
- перетворення всієї податкової системи шляхом введення помайнового податку, на приріст майна і високих непрямих податків на предмети розкоші;
- реформа прибуткового податку і постановка оцінки доходів і майна під дійсний контроль як в центрі, так і на місцях.

Жовтнева соціалістична революція викликала загострення класової боротьби і Громадянську війну. *Міжнародна реакція від фінансування внутрішніх контрреволюційних сил перейшла до прямої військової інтервенції*. Основні заходи молодій державі були направлені на забезпечення переходу частини власності на основні засоби виробництва і засобу звернення до загальнонародної, державної форми власності. А перед робочим контролем було поставлено завдання забезпечити контроль над виробництвом, купівлею, продажем продуктів і сирих матеріалів, їх зберіганням, а також за фінансовою діяльністю підприєм-

ства; встановити відповідальність перед державою власників підприємств і вибраних представників робочого контролю за строгим порядком, дисципліною, охороною майна і кримінальною відповідальністю за приховування матеріалів, продуктів, замовлень, неправильне ведення звітів.

Перехід всіх банків у власність робітничо-селянської держави розцінювався як одна з умов звільнення трудящих мас з-під ярма капіталу, а закон про анулювання (знищення) позик, увязнених царським урядом поміщиків і буржуазії, - як перший удар по міжнародному банковому, фінансовому капіталу. Всі іноземні позики анулювалися, безумовно, і без всяких виключень. Малозабезпечені громадяни, що володіють державними паперами внутрішніх позик, що анулюються, на суму не понад 10000 крб. (за номінальною вартістю), повинні були одержати натомість іменні свідоцтва нової позики РРФСР. Внески в державні ощадні каси і відсотки по ним оголошувалися недоторканими, а облігації позик, що анулюються, що належать ощадним касам, замінювалися книжковим боргом РРФСР.

Одночасно із заходами, спрямованими на централізацію суспільного багатства і налагодження виробництва у всіх галузях народного господарства, були прийняті заходи щодо **зниженню державних витрат**. Для цієї мети декретом РНК 16 лютого 1918 р. був установлений при ВРНХ **Особливий комітет з скорочення державних витрат, на який в цілях скорочення і відміни асигнувань покладалися наступні функції:**

1) перегляд кредитів, що вже дозволені і увійшли до тимчасових витратних розкладів і в розпис державних витрат, а також асигнованих з військового фонду та з інших джерел;

2) перегляд в необхідних випадках, в цілях скорочення витрат, повноважень відомств, а також осіб і установ (нарад, комісій), що користуються правом розпорядження кредитами, у області дозволу асигнувань, грошових видач і дачі замовлень;

3) розгляд пропозиції про відпустку засобів на витрати, викликані умовами військового часу;

4) попередній розгляд фінансових кошторисів відомств і установ, проекту державного розпису доходів і витрат і додатків до кошторисів про спеціальні засоби відомств;

5) розгляд всіх без виключення представлень відомств про надкошторисні асигнування з Державного казначейства і джерела їх покриття.

На Особливий комітет покладался обов'язок знаходити всілякі заходи і розробляти пропозиції про скорочення державних витрат. Пропозиції відомств про відпустку засобів з скарбниці, також як і про всякого роду заходах, пов'язаних з грошовими витратами, могли вноситися до Особливого комітету тільки після попереднього їх розгляду в *Народному комісаріаті у фінансових справах за участю представників Народного комісаріату державного контролю і з їх висновком.*

Фінансово-економічним відділом ВРНГ і представниками НК фінансів визначалися чергові завдання економічної і фінансової політики у області націоналізації банків, монополізації зовнішньої торгівлі, державного контролю за

грошовим зверненням, введення задовільного, з пролетарської точки зору, помайнового і прибуткового податків, введення трудової повинності. **Головними завданнями в області фінансів стали:**

1) Забезпечення фінансової централізації – проведення єдиної строго певної фінансової політики з обов'язковістю виконання розпоряджень від до низу верху.

2) Правильна постановка прогресивно-прибуткового і помайнового податків (контрибуція як форма обкладення імущих класів повинна була поступитися місцем єдиному центральному державному податку).

3) Введення загальної трудової повинності і реєстрація імущих класів (поголовний облік імущого населення, закон, що зобов'язує мати робочі, податкові і бюджетні книжки, давав можливість перекласти тяжкість податків на багатих).

4) Заміна старих грошових знаків новими, оскільки буржуазія, зберігаючи запаси грошей, зберігала за собою і економічну владу, використовуючи грошові знаки, що залишаються в приватній власності, в цілях спекуляції, наживи і пограбування трудящих. Тому передбачався ряд організаційних заходів і зокрема розробка типу декларації, обов'язкової до уявлення кожним про кількість грошей, що є у нього, визначення терміну обміну старих грошових знаків на нові, і його умови.

Фінансова політика перехідного від капіталізму до соціалізму періоду була відбита і в програмі Російської комуністичної партії (більшовиків), прийнятої на VIII з'їзді партії в 1919 р. У ній наголошувалися зміни в соціально-економічному змісті державного бюджету у зв'язку із змінами суті держави в соціалістичному суспільстві. Оскільки державна влада при усупільненні засобів виробництва, що експропріюють у капіталістів, перестає бути паразитичним апаратом, що стоїть над виробничим процесом, і починає перетворюватися на організацію, що безпосередньо виконує функції управління економікою країни, остільки *державній бюджет стає бюджетом всього народного господарства в цілому.*

Це визначало і зміни джерел доходів державного бюджету, основою яких ставало безпосереднє надходження від різних державних монополій. За таких умов збалансування доходів і витрат було можливе лише при правильній постановці планомірного державного виробництва і розподілу продуктів.

Корінними завданнями у області економіки були названі максимальне об'єднання всієї господарської діяльності країни за одним загальнодержавним планом, найвища централізація виробництва, найбільша злагодженість всього виробничого апарату.

Політика «військового комунізму», викликана крайньою потребою, розоренням і війною, полягала в застосуванні розверстування, при якому у селянина брали всі надлишки, а іноді і частина необхідного для нього продовольства, для покриття витрат на армію і на зміст робочих. Віддаючи державі хліб за твердими цінами за паперові гроші, без еквівалента, селянин фактично давав хліб в позику. Це був єдиний спосіб врятувати голодний робочий і відновити

промисловість в умовах крайнього розладу грошової і фінансової систем, що дісталися Радянській владі.

Надмірне використання царським урядом в роки імперіалістичною війни емісії грошей (маса паперових грошей в обігу до початку Лютневої буржуазної революції виросла майже в шість разів, а купівельна спроможність рубля впала до довоєнних 27 коп.) і зростання державного боргу (за два роки війни царизм подвоїв зовнішній борг країни, який вже до початку 1914 р. був втричі більшим за її золотий запас, і ще на 8 млрд. крб. випустив внутрішніх позик) привели до розвалу і без того далеко не здорові фінанси країни. Тимчасовий буржуазний уряд, що продовжував фінансову політику царизму, ще більше розладнав фінансову систему. У роки Цивільною війни і іноземній військовій інтервенції до «керенок» Тимчасового уряду додалися грошові знаки, що випускаються 60 білогвардійськими і буржуазно-націоналістичними урядами. Засмучене товарно-грошове господарство супроводжувалося зникненням з обороту не тільки золотих і срібних, але навіть і мідних монет.

Радянська влада з перших своїх кроків зіткнулася з проблемою, що опинилася не менш важкою, ніж захоплення політичної влади. Державний банк і Міністерство фінансів були узяті більшовиками без єдиного пострілу, але щоб фактично опанувати цими двома головними фортецями фінансового капіталу, життєво важливим фінансовим центром економіки і складним грошово-кредитним механізмом з філіалами і відділеннями по всій країні, довелося зломити перший, добре організований і наперед сплачений капіталом саботаж проти Радянської влади. Протягом 23 днів з початку революції уряд в Смільному не одержував жодного рубля. Канали грошового звернення переповнювалися грошовими знаками різних мастей, а уряду не вистачало не тільки фінансових ресурсів, але навіть розрахункових знаків.

Банки, припиняючи фінансування виробництва в першу чергу на підприємствах, де вводився робочий контроль, створювали труднощі в придбанні сировини і матеріалів. Разом з тим вони безперешкодно видавали гроші з рахунків колишнім господарям, що поспішали врятувати своє багатство або допомогти контрреволюції. *Організація фінансових відносин на нових соціалістичних початках йшла шляхом подолання саботажу чиновників Державного банку і Казначейства, відміни комерційної таємниці, розширення робочого контролю за діяльністю адміністрації і регламентації діяльності приватних банків, а потім їх націоналізації і злиття з Державним банком і установи Народного банку РРФСР.*

Фінансовий стан Радянського уряду був украй важким. Перші піврічні бюджети за 1918-1919 рр. відрізнялися великим дефіцитом. Дефіцит бюджету на січень-червень 1918 р. дорівнював 83,3 % всіх його витрат, а бюджетний дефіцит першого річного бюджету на 1920 р. був ще вищим і склав 86,9 % його витрат. Бюджетний дефіцит покривався головним чином *емісією паперових грошей.*

В той же час перші бюджети відображали не тільки важкий економічний стан Радянської держави і тягар витрат на оборону, але і *нову структуру його доходів і витрат.* У формуванні доходів бюджету разом з надходженням конт-

рибуції з буржуазії, надзвичайного революційного одноразового податку і інших податків з населення передбачалися надходження доходів від державного господарства. Проте натуралізація господарських зв'язків різко понизила значення грошових податкових надходжень. У витратах бюджету майже удвічі зросла питома вага витрат на фінансування промисловості і більш ніж удвічі - на фінансування соціально-культурних заходів.

Одержуючи продукти по розверстуванню, держава перерозподіляла їх централізовано, без грошей. Оплата праці проводилася через пайок, що видається за картками. У натуральній формі видавалося до 80...90 % зарплати. Націоналізовані підприємства були переведені на бюджетно-кошторисне фінансування і централізоване постачання сировиною, паливом і матеріалами. Всі розрахунки між державними підприємствами проводилися безготівковим шляхом, і гроші використовувалися лише як засіб обліку і контролю.

В період «військового комунізму» товарно-грошові відносини були згорнуті до мінімуму і економічні ресурси Радянської держави були у те ж час безпосередньо і його фінансовими ресурсами. У зв'язку з натуралізацією економічних відносин протягом 1919 р. проводилося злиття Державного казначейства з установами Народного банку, а потім в січні 1920 р. Народний банк як самостійна кредитна установа була скасована і його функції передані фінансовим відділам Наркомату фінансів. Але значення розподілу грошових знаків зумовлювалося украй вузькими межами ринкового обороту.

Ослаблена війною і контрреволюцією економіка і розхитаний податковий апарат ускладнювали мобілізацію фінансових ресурсів. У зв'язку з цим Радам було надано право стягування *місцевих податків*. Вони носили характер експропріації, що довільно накладалася, характерної для періоду «червоногвардійської» атаки на капітал, і стабільним джерелом доходів бюджету довго бути не могли.

Х з'їзд партії, ухваливши рішення про перехід до нової економічної політики, про заміну розверстування натуральним податком, доручив ЦК переглянути в основі всю фінансову політику. *Основою фінансової політики і перебудови фінансових відносин стало забезпечення переходу від надзвичайних і досить хаотичних форм залучення засобів до бюджету до регулярних податків.* Фінансова програма, розроблена В.И. Леніним ще в 1918 р., була направлена на рішення одночасно двоєдиного завдання: *скорочення емісії грошей і «втягування» грошей до бюджету, тобто забезпечення повернення в державну скарбницю випущених в звернення грошей.*

Нова економічна політика (НЕП) була спрямована на розвиток і розширення товарообігу. Завдання це вирішувалося допущенням приватного, недержавного обміну.

Розверстування як спосіб державних заготовок продовольства, сировини і фуражу замінювалася *натуральним податком* в такому розмірі, щоб покрити мінімально необхідні потреби армії, міських робочих і неземлеробського населення. Податок стягувався у вигляді процентного або пайового відрахування від вироблених в господарстві продуктів, з урахуванням урожаю, числа їдців і фактичної наявності в господарстві худоби. Загальна сума податку повинна бу-

ла бути податку, що менше накладався до цих пір, шляхом розверстування обкладення. Всі запаси продовольства, сировини і фуражу після внесення податку залишалися в повному розпорядженні землеробів і могли обмінюватися ними в межах місцевого господарського обороту на продукти фабрично-заводської і кустарної промисловості як через кооперативні організації, так і на ринку.

Одночасно ставилося завдання розширення *обороту промисловості*. Але обмеженість ресурсів не дозволяла відновити відразу крупне державне, соціалістичне виробництво, тому на бюджетному фінансуванні були залишені лише життєво важливі галузі народного господарства і підприємства: транспорт, металургійна і паливна промисловість, об'єкти електрифікації. Велика увага була приділена відновленню дрібної промисловості, яка могла негайно надати допомогу селянському господарству і підняти його продуктивні сили. На розширення обороту була направлена і політика партії по розвитку кооперації і концесій, застосуванню і максимальному використанню буржуазних фахівців. Відповідно до цього визначалася і фінансова політика.

При підбитті підсумків першого року НЕПу в резолюції про фінансову політику наголошувалося, що в нових умовах сфера безпосереднього натурального постачання, як потреб державного адміністрування, так і державного господарювання все більш звужується, але для його повної ліквідації і переходу до механізму грошового звернення необхідні стабілізація цін і припинення знецінення грошових знаків, які можливі лише на основі впорядкування всієї фінансової системи держави і перш за все, - встановлення реального бюджету, відомості його без дефіциту і збільшення товарообміну в країні.

Скорочення бюджетного дефіциту передбачалося як за рахунок скорочення адміністративного апарату і впорядкування державного фінансування промисловості і торгівлі, так і шляхом збільшення надходжень державних доходів, грошових і натуральних. Особливим завданням фінансової політики стало спочатку скорочення, а потім і припинення паперово-грошової емісії. Найважливішою ролі набуває стабілізація рубля, створення стійкої валюти, проведення грошової реформи.

Економічна і фінансова політика орієнтувалася на відновлення золотого забезпечення грошей, - необхідного, оскільки золото твердо залишається світовими грошима і оскільки це значення золота на світовому ринку знаходить свій неминучий вираз і в його відносинах на внутрішньому ринку.

Фінансове положення Радянської влади було підірвано і тим, що приблизно третина золотого запасу, що був напередодні Першої світової війни, царське і Тимчасове буржуазне уряди вивезли за рубіж. Літом 1918 р. білочехи захопили понад 30 тисяч пудів золотого запасу Росії, і направили його до Омська Колчаку, який вивіз за межу понад 9 тисяч пудів. Близько 2 тисяч пудів золота захопив отаман Семенов. Боротьба за повернення золота і накопичення дорогі цінних металів і валюти мала велике економічне і фінансове значення для країни.

Зміст і роль фінансової політики в період НЕПу були визначені XI з'їздом так: «...всі заходи фінансової політики, направлені до впорядкування бюджету, збільшення доходів, коректування грошового звернення, організації

кредиту, самі по собі є лише паліативами, оскільки вони не в змозі подолати економічної кризи, що становить основу кризи фінансів. Вихід лежить тільки в площині підняття продуктивності праці в сільському господарстві і промисловості, тільки в збільшенні місткості ринку як за рахунок крупного виробництва, так і за рахунок збільшення товарної пропозиції з боку селянських і кустарних господарств... До цієї мети повинна бути направлена як загальна економічна політика, так і фінансова політика».

Підтвердженням тому, що країна змогла здійснити таку мобілізацію, стала **грошова реформа 1922-1924 рр.** Першим кроком до стабілізації рубля і впорядкування грошового звернення були *дві деномінації, тобто скорочення номіналу грошових знаків*. При першій деномінації грошові знаки РРФСР зразка 1922 р. замінили колишні їх випуски з розрахунку 10 тис. старими за один новий рубль, при другій – радзнаки зразка 1923 р. обміняли по курсу один рубель за 100 знаків зразка 1922 р. Таким чином, в результаті деномінації грошова маса за номіналом зменшилася в мільйон разів.

Початком грошової реформи був випуск в жовтні 1922 р. банкнот Державного банку – *червонців*. Нова радянська валюта по золотому змісту прирівнювалася до золотої монети вартості десять карбованців дореволюційного випуску і склала 7,74234 г чистого золота.

Впровадження в оборот стійкого червонця, паралельне звернення двох валют – червонця і радзнака, що знецінюється, - привів до різкої різниці в цінах на промислові і сільськогосподарські товари, що утрудняло оборот між містом і селом.

Завершилася грошова реформа в лютому 1924 р. випуском казначейських білетів. Радзнаки вилучалися із звернення і обмінювалися за курсом. У звернення були випущені срібна і мідна розмінна монети.

Таким чином, була створена **нова радянська грошова система з твердою стійкою валютою**, що забезпечує потреби господарського обороту і сприяючою розширенню і зміцненню економічних зв'язків між містом і селом, а Держбанк став кредитним і емісійним центром.

Відновлення економіки і необхідність її подальшого розвитку вимагали налагодження роботи всіх ланок фінансової системи. У відновний період податкова система відрізнялася різноманіттям податкових форм і багатократністю обкладення, що забезпечувало якнайповніше виявлення доходів. У перший період НЕПу основними формами прямого обкладення були *промисловий, прибутковий-помайновий і єдиний сільськогосподарський податки*.

У листопаді 1921 р. **соціальне страхування** було виділено з сфери державного забезпечення і стало здійснюватися за рахунок внесків підприємств і організацій і розповсюджувалося на всіх робочих і службовців. Велика роль в організації соціального забезпечення відводилася профспілкам.

З весни 1922 р. одержує розвиток **радянський державний кредит**. Перші внутрішні позики проводилися в грошово-натуральній формі, з них дві хлібні позики (на 10 млн. і на 100 млн. пудів іржи) і один цукровий (на 1 млн. пудів цукру-рафінаду). Проте реалізовувалися вони за гроші, крім того, облігації позик приймалися в рахунок внесків по натуральному податку, а погашалися на-

турою або грошима. Перші грошові позики випускалися як довгострокові в золотому численні, розраховувалися в основному на міське населення і передбачали виплату відсотків і вигащів в радзнаках по курсу дня. Засоби резервних фондів державних органів притягувалися в спеціальні (гарантійні) позики при 8% прибутковості. За 1924-1928 рр. було випущено чотири таких позики.

Підйом сільського господарства і грошова реформа 1922- 1924 рр. створили передумови для розвитку *державного кредиту*. За період з 1924 по 1927 р. було випущене три селянські вигащні позики, облігації яких приймалися в рахунок податкових платежів. Державний кредит зіграв важливу роль в оздоровленні фінансів, скороченні бюджетного дефіциту. Тільки за три роки (1922-1925) від реалізації державних позик поступило до державного бюджету 396 млн. крб., що складало 7,5% всіх доходів.

Чіткішій реалізації податкової політики сприяло *виділення із загальнодержавного бюджету місцевих бюджетів* рішенням ВЦИК від 10 жовтня 1921 р. Разом з тим воно було важливим кроком у формуванні *радянської бюджетної системи*, що склалася із утворенням в 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік. До кінця відновного періоду бюджетна система складалася з єдиного державного бюджету, в який входив союзний бюджет, державні бюджети шести союзних республік і місцеві бюджети. Бюджетний устрій відбився в Конституції СРСР 1924 р.

Державний бюджет був головним знаряддям перерозподілу національного доходу. У нім акумулювалася основна частина накопичень соціалістичного господарства, і йому належало центральне місце у фінансуванні індустріалізації. *Джерелом збільшення фінансових ресурсів* були так само засоби, що мобілізувалися фінансовою системою за допомогою податків з населення, державних позик і внесків в ощадні каси.

Основними завданнями податкової політики Радянської держави в цей період були сприяння зміцненню і розвитку соціалістичних форм господарства, зростанню добробуту трудячого міста і села і посилення обкладення капіталістичних елементів.

У 1926 р. *система прибуткового обкладення міського населення піддалася корінним змінам, направленим на посилення диференціації податку і прогресії обкладення:*

- було усунуто ділення прибуткового податку на основний (класний) і додатковий (прогресивний);
- введено обкладення по сукупному доходу, а не за окремими джерелами доходів;
- для робочих і службовців:
 - був збережений старий порядок числення і стягування податку по кожному одержуваному доходу окремо;
 - посилена прогресія ставок прибуткового податку;
 - підвищений неоподатковуваний мінімум з 75 до 100 крб. в місяць;
- для капіталістичних елементів на додаток до прибуткового податку був введений податок на надприбуток.

В результаті цих змін число платників прибуткового податку зменшилося майже на 42 %; розміри податку з робочих, кустарів, що служать і кооперативних, і ремісників знизилися з 1,2 до 1,1 %, а для осіб з нетрудовими доходами підвищилися з 7,9 до 10,1%.

У зв'язку з посиленням значення внутрішньопромислових накопичень в джерелах фінансування індустріалізації виникла необхідність вдосконалення системи розподілу і мобілізації грошових доходів до бюджету.

Багатоланкова система платежів, що склалася ще у відновного періоду, включала разом з успадкованими від фінансової системи дореволюційної Росії податковими (прямими і непрямими) формами нові форми обкладення доходів державних підприємств, що виникають в ході соціалістичного будівництва, різні види відрахувань від прибутку, які мали податкову форму і, як правило, цільовий характер. Розгалужена мережа платежів до бюджету налічувала близько 70 їх видів. Близько половини всіх бюджетних надходжень доводилася на два з них: *промисловий податок і акцизи*. Серед інших видів найбільшу питому вагу в доходах бюджету мали *прибутковий податок, відрахування від прибутку, митні збори*. Крім того, до бюджету поступали доходи у вигляді *плати за розробку покладів корисних копалин, експлуатацію лісів і ін.*

Така безліч форм мобілізації до бюджету доходів від державного сектора відображала ***специфічні риси економіки перехідного періоду***:

- багатокладність;
- відсутність достатнього досвіду управління і нерозвиненість планових початків в керівництві народним господарством;
- широка сфера стихійного функціонування товарно-грошових відносин;
- неналагоджена госпрозрахункова діяльність державних підприємств.
- перевага податкових форм і методів мобілізації ресурсів і фінансової дії на виробництво, що забезпечувало концентрацію до бюджету необхідних грошових ресурсів і регулювало платоспроможність і рентабельність роботи промислових підприємств, місткість ринку, рух грошових потоків в народному господарстві.

Розмір доходів, що акумулюються в ціні продукції окремих галузей промисловості, і питома вага окремих податків в ціні оподаткованої продукції були вельми різні. За допомогою податків фінансова система робила безпосередній вплив не тільки на рівень ціни продукції галузі, але і на всю структуру і співвідношення рівня цін, що складаються, у всьому народному господарстві.

Зі вступом країни на шлях соціалістичної реконструкції народного господарства багатоканальна система розподілу і акумуляції доходів державних підприємств перестала відповідати новим умовам і вимогам розвитку економіки.

Крім того, для впорядкування системи цін на промислову продукцію, впровадження твердих планових початків в ціноутворенні і забезпечення функціонування цін як вимірника суспільно необхідних витрат потрібно було розробити єдині правила калькуляції собівартості і прямого планування і обліку розміру доходу в ціні продукції. Проблема корінної перебудови системи платежів державного господарства до бюджету зачіпала всю систему розподілу і перерозподілу національного доходу і перш за все вартості додаткового продукту.

Введення такої форми розподілу накопичень і мобілізації засобів до бюджету було обумовлено не спрощенням техніки вилучення доходів до бюджету, а крайньою нерівномірністю розподілу чистого доходу по галузях, при якій різкі коливання рівня рентабельності окремих галузей не відображали дійсні результати їх діяльності і не сприяли зміцненню принципів господарського розрахунку. Введення податку з обороту як форми розподілу чистого доходу на додаток до прибутку і створення цілісної єдиної двоканальної системи розподілу чистого доходу і мобілізації доходів промислових підприємств до бюджету підсилювали планомірне регулювання процесу розширеного соціалістичного відтворення.

Податкова реформа 1930 року зробила великий вплив на систему ціноутворення, оскільки вперше в практиці планового ціноутворення були чітко визначені елементи ціни і класифікація витрат, що включаються в собівартість, розмежовані поняття «відпускна ціна» і «роздрібна ціна». Відпускна ціна для товарів державної промисловості включала собівартість, прибуток і податок з обороту.

Державний бюджет одержав у формі податку з обороту тверде, стійке, постійне джерело доходу. В ході податкової реформи 1930 р. були встановлені *принципи побудови податку з обороту і порядок розрахунків з бюджетом по ньому і відрахуванням від прибутку*.

Подальше вдосконалення системи платежів соціалістичних підприємств до бюджету протягом 1930-1931 рр. виразилося в тому, що встановлені при проведенні реформи *єдині галузеві ставки податку з обороту*, що приводили до порушення принципів госпрозрахунку в діяльності підприємств, були замінені нетоварними ставками. Централізований порядок розрахунків з бюджетом, що у край утрудняв стягування платежів до бюджету і контроль місцевих фінансових органів за виробничий-збутовою діяльністю підприємств, був замінений децентралізованим порядком розрахунків з бюджетом по податку з обороту. Максимальний розмір (81 %) відрахувань від прибутку підприємств до бюджету був замінений *диференційованим відсотком вилучення прибутку до бюджету і встановлений мінімальний відсоток у розмірі 10 % прибутку*. Числення податку з обороту по плановому обороту, що приводило до автоматизму в розрахунках, замінено численням податку з обороту по фактичному обороту; відрахування від прибутку стали визначатися не від планової, а від фактичної прибули.

Вдосконалення системи платежів до бюджету сприяло концентрації і централізації фінансових ресурсів соціалістичного господарства у держави.

Важливу роль в побудові соціалізму в нашій країні зіграв **державний кредит**. Надходження засобів по державних позиках особливо збільшилися з випуском так званих *позик індустріалізації*, що розміщуються серед населення по підписці з розстрочкою платежу. З 1927 р. вони стали випускатися щорічно.

Численні і різноманітні за своїми умовами позики були уніфіковані *реформою державного кредиту* 1930 р. шляхом обміну облігацій всіх раніше випущених позик, що розміщувалися по підписці, на облігації нової позики. В результаті значного спростилася система державних позик і була створена єдина

для трудящого міста і села форма організації державних позик - *позики п'ятирічки*.

Посиленню планових початків в розподілі фінансових ресурсів і контролю за їх використанням заважала множинність кредитних інститутів, що склалися в попередні роки. Перебудова кредитної системи, що почалася в 1927 р., полягала в чіткому розмежуванні клієнтів між банками і розмежуванні функцій банків. Функції безпосереднього керівництва діяльністю всіх кредитних установ покладалися на Державний банк, а функції загального регулювання зберігалися за Наркомфіном.

До першої п'ятирічки фінансування капітального будівництва здійснювалося за рахунок власних ресурсів госпрганів і банківських кредитів. У спеціальних банках за рахунок прибутку і амортизаційних відрахувань підприємств створювалися фонди довгострокового кредитування. Бюджетні асигнування на капітальні вкладення надавалися в основному через фонди довгострокового кредитування. На 1 жовтні 1928 р. на долю бюджетних коштів доводилася майже половина довгострокових позик, виданих банками.

Бюджетні асигнування навіть тоді, коли вони виступали у формі позик кредитних установ, на практиці в більшості випадків носили безповоротний характер. У травні 1930 р. було ухвалено рішення про безповоротність асигнувань по державному бюджету на фінансування державних підприємств. Витрати на капітальні вкладення стали покриватися в основному шляхом прямого бюджетного фінансування. Такий порядок був поширений на всі капітальні вкладення в державну промисловість, а з 1934 р. – на всі галузі державного сектора господарства. Довгострокове кредитування капітальних вкладень зберігалось після 1930 р. тільки для колгоспно-кооперативних організацій.

Швидке зростання бюджетних асигнувань і перетворення їх в основне джерело грошових ресурсів для фінансування і довгострокового кредитування капітальних вкладень зумовили організацію в 1932 р. в системі Наркомфіна СРСР всесоюзних спеціальних банків довгострокових вкладень: Промбанк, Сільгоспбанк, Всекомбанк і Цекомбанк.

Перебудова системи фінансування капітальних вкладень ліквідовувала множинність джерел фінансування, прискорила мобілізацію засобів, збільшила можливості перерозподілу джерел накопичення між галузями господарства, підсилила контроль за використанням фінансових ресурсів на капітальне будівництво.

Почало вдосконаленню фінансових відносин в державному секторі економіки поклала перебудова в ході податкової реформи системи платежів підприємств до бюджету, в результаті якої чистий дохід державного господарства став розподілятися в двох формах. Одна з них – податок з обороту – централізувалася в державному бюджеті і не допускала осідання надмірно великих сум чистого доходу на підприємствах, що могло б привести до ослаблення господарського розрахунку і режиму економії. Інша форма чистого доходу – прибуток - розподілявся між господарством і державним бюджетом. Прибуток спрямовувався на утворення різних заохочувальних фондів підприємств (головними з них були фонд поліпшення побуту робочих і службовців та фонд преміювання

раціоналізаторів виробництва), на планові капітальні вкладення, приріст оборотних коштів і інші планові потреби. Але велика частина прибутку у формі відрахувань перераховувалася до бюджету.

Кредитна реформа 1930-1931 рр. також сприяла зміцненню господарського розрахунку і прискоренню оборотності оборотних коштів у виробництві і зверненні. Реформа передбачала повне розмежування довгострокового і короткострокового кредиту, ліквідацію комерційного кредиту і заміну його прямим банківським кредитуванням, обов'язковість розрахунків усередині соціалістичного господарства в безготівковому порядку.

Оборотні кошти підприємств і організацій розділялися на власні і позикові. Власними оборотними коштами державні підприємства наділялися лише в розмірах, необхідних для покриття мінімальних запасів товарно-матеріальних цінностей. Тимчасові потреби підприємств в оборотних коштах задовольнялися за рахунок позикових ресурсів, що надаються у вигляді банківських позик.

Короткостроковий кредит все більш почав зосереджуватися в *Держбанку СРСР*, який стає не тільки єдиним центром короткострокового кредитування, але і єдиним розрахунковим центром країни.

Діяльність підприємств здійснювалася на основі *виробничий-фінансових планів*, в яких визначалися об'єм випуску продукції, її асортимент, прибуток, капітальні вкладення, приріст оборотних коштів, джерела покриття цих витрат, відсоток і сума відрахувань від прибутку до бюджету. Підвищилося значення господарських договорів між промисловими підприємствами і торговими організаціями.

5.2 Фінансово-кредитна система Української РСР протягом 1939-90х років

Державний бюджет країни об'єднував республіканський і місцеві. За його допомогою перерозподілялася більша частина національного доходу республіки між виробничою та невиробничою сферами, галузями господарства, економічними районами.

Індекс зростання державного бюджету становив:

- порівняно з 1940 р. у 1950 р. 225;
- у 1960 р. порівняно з 1950 р. – 434;
- у 1985 р. порівняно з 1960 р. - 415,8;
- у 1990 р. порівняно з 1985 р. - 140,7.

З метою зміцнення фінансів (скорочення грошової маси, випущеної під час війни) у грудні 1947 р. було здійснено **грошову реформу**, яку проводили *конфіскаційними методами*. Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові у співвідношенні 1:10. Вклади в ощадних касах розміром до 3000 крб. переоцінювалися карбованець за карбованець, від 3000 до 10 000 крб. - з розрахунку 3:2, а понад 10 000 крб. - зменшувалися наполовину.

Облігації державних позик замінювалися на *облігації конверсійної 2 %-ї позики* 1948 р. у співвідношенні 3:1. Кошти колгоспів і кооперативних організацій обмінювалися як 5:4 або вилучалося 20% їх грошових нагромаджень. Оскільки ці заходи призвели до збільшення дотацій промисловості, то в 1949 р. було підвищено оптові ціни на засоби виробництва та тарифи вантажоперевезень, 31 березня 1950 р. підвищено курс карбованця по відношенню до іноземних валют, переведено його на власну золоту базу.

У 1961 р. проведено реформу, що змінила *масштаб цін*, який підвищився в 10 разів. Це означало відповідне зниження всіх цін, плати за послуги, грошових доходів населення. Старі гроші було замінено на нові у співвідношенні 10:1. Одночасно з 1 січня 1961 р. встановлювався золотий вміст карбованця 0,987412 г чистого золота (ціна 1 г золота дорівнювала 1 крб.). Долар став оцінюватися в 90 копійок замість 4 крб.

Протягом перших повоєнних років *податкова система* була уніфікована і спрямована на чітке визначення обсягів податків республіканського й особливо місцевих бюджетів.

У другій половині 50-х років у фінансовій системі Радянського Союзу намітилася тенденція розширення повноважень союзних республік. Вони одержали *право самостійно визначати доходи і видатки в розрізі республіканських і місцевих бюджетів, використовувати додаткові доходи, а також ті суми, що залишилися внаслідок економії видатків. За республіками були закріплені певні повноваження щодо складання, утвердження, виконання державних бюджетів, розподілу доходів і видатків між республіканським і місцевими бюджетами.*

Було внесено зміни у *податкову політику*. В 1953 р. прийнято повий закон про *сільськогосподарський податок*. Замість оподаткування доходу від усіх джерел сільськогосподарського виробництва введено *податок за твердими ставками з однієї соті гектара присадибної землі колгоспного двору*. Передбачалася *система пільг* для окремих категорій населення (інвалідів, сімей військовослужбовців та ін.). У 1957 р. замість чотирьох різних ставок (у розмірі від 6 до 15%) було введено нову *єдину ставку оподаткування з валового доходу колгоспів* у розмірі 14%, що була диференційована по республіках і областях.

У 1958 р. припинено випуск державних позик, що реалізувалися за підпискою серед населення і довгий час були важливим джерелом доходів бюджету. Протягом 1960 - 1962 рр. було підвищено неоподаткований мінімум заробітної плати, знижено податок з заробітної плати для низькооплачуваних громадян, скасовано податок за бездітність з неодружених, одиноких і малосімейних.

Відбувалися структурні зміни у *формуванні доходів державного бюджету*. Зменшилися надходження податку з обороту: з 31,6 % у 1950 р. до 29,2 % у 1965 р. Господарські реформи 60-80-х років, спрямовані на вдосконалення економічного стимулювання та госпрозрахункових відносин, зумовили зменшення їх частки до 29,5 у 1991 р. Однак у державний бюджет йшла більша частина прибутку підприємств – 70 - 55% у 80-х роках. Великими темпами зростали доходи підприємств і господарських організацій. У 1965 р. вони становили 39,1 % проти 15,2 % у 1950 р. Частка прибуткового податку з колгоспів зменшилася з

19,9 % у 1950 р. до 1,61 % у 1985 р. Починаючи з 1968 р. колгоспи відраховували в прибутковий податок 8 - 9% чистого доходу. Знизилася частка надходжень від населення з 31,8 до 7,7%. За цей час збільшилися кошти державного соціального страхування з 5,26 до 10,5%. З союзного бюджету надходило 5,5 - 9,1% загальної суми доходів. Частка дох одної частини бюджету України у державному бюджеті СРСР збільшилася з 4,2% у 1950 р. до 9,9% у 1960 р. і була в межах 17 - 18% протягом 60-80-х років.

За даними офіційної статистики, завдання державного бюджету до 1990 р. включно виконувалися з перевищенням доходів над видатками, хоча це не відповідало дійсності. До 1956 р. чільне місце у ньому займали видатки на соціально-культурні заходи (1950 р. - 64,7%, 1955 р. - 51,3%). З другої половини 50-х років швидкими темпами зростали видатки на народне господарство, їхня частка у загальному обсягу витрат державного бюджету зросла у 1960 р. до 55,6% проти 24,9% у 1950 р.

Зменшились асигнування з бюджету на народне господарство в 1965 р. - до 51 % і у 1991 р. - до 45,7%. Це пов'язано зі зростанням *інвестицій підприємств і організацій*, частка яких у 80-х роках досягла понад 70% (проти 43,4% у 1958 р.) усіх вкладень у народне господарство. Основна частина державних фінансових ресурсів, призначених для народного господарства, асигнувалася на розвиток промисловості та будівництва. Так, в 1961 - 1965 рр. їхня частка становила 55%, вкладення у сільське господарство -14,2%, на транспорт і зв'язок - 3,9%, житлово-комунальне господарство -16,6%. Видатки держави на соціально-культурні заходи в 50-ті роки зросли у 2,7, в 1960-1990 рр. - у 6,6 рази. Вони розподілялися на народну освіту і науку, охорону здоров'я і фізичну культуру, соціальне забезпечення. У 1985 р це співвідношення становило відповідно 48,6; 25,3; 26,1%, у 1985 р. - 39; 21; 40% у 1991 р. - 36,4; 22,8; 37,2%.

Аналіз доходів і видатків по відношенню до валового внутрішнього продукту свідчить, що вже у 1989 р. *існував державний борг*: консолідований дохід України (включаючи прямі надходження у колишній союзний бюджет) - 34,9% ВВП, у тому числі в бюджет України - 26,1% ВВП. Видатки бюджету України (включаючи витрати, що фінансувалися з колишнього союзного бюджету) становили 38,6% ВВП, у тому числі з бюджету України - 25,7% ВВП.

Ступінь перерозподілу ВВП через бюджет України і витрати на економіку були на рівні економічно розвинених країн, де вони становили відповідно 40,6 і 17,3 % ВВП. Проте в цих країнах, на відміну від України, уряди відігравали провідну роль у створенні виробничої інфраструктури, субсидуванні приватного сектора економіки, науки. *Бюджетний дефіцит покривався за рахунок внутрішніх позик, а не грошової емісії.*

Протягом 50-х років з розширенням прав союзних республік у народному господарстві СРСР підвищувалося значення республіканського бюджету. Його частка у державному бюджеті України становила у 1958 р. 69,2% проти 32,9% у 1950 р. З кінця 50-х років у розподілі доходів між республіканським і місцевими бюджетами знову намітилася тенденція збільшення частки останніх.

Кредитні відносини в Україні повністю контролювалися союзним урядом. У 1955 р. було створено Українську контору Державного банку СРСР та

республіканські контори Промбанку, Сільгоспбанку і Торгбанку. У 1957-1959 рр. проведено реорганізацію банківської системи. Ліквідовано Торгбанк, Сільгоспбанк, їхні функції передано Держбанку і Промбанку. До кредитної системи належали Зовнішторгбанк СРСР і державні ощадні каси (14,8 тис у 1990 р.). Зросло значення банківського кредиту в розвитку господарства. Збільшились обсяги кредитів усіх видів: у 1951-1960 рр. - у 3 рази, у 1961 - 1985 рр. - у 10 разів. З другої половини 80-х років почалося зменшення падання позик, в 1990 р. їх кількість становила 70 % рівня 1985 р. Переважали довгострокові позики, їх надавали для освоєння нових підприємств і технологічних процесів, на будівництво і механізацію тваринницьких ферм, придбання сільськогосподарської техніки, водогосподарське будівництво. Важливим джерелом платіжних кредитів були грошові вклади населення, що становили у 1986 р. 220 млрд. крб.

У 1987 р. розпочалася перебудова *банківської системи* СРСР. Утворилося п'ять спеціалізованих банків: Зовнішекономбанк, Промбудбанк, Агропромбанк, Житлосоцбанк, Ощадбанк. Однак монополія центру в банківській системі залишалася. Проте фінансово-кредитна система нераціонально використовувалася для формування оптимальної структури господарства, його інтенсифікації. Слід було більше вкладати коштів у наукоємні галузі, пов'язані з НТП, на житлове будівництво, дотації сільському господарству.

Питання для самопідготовки

1. Який документ став теоретичним обґрунтуванням економічної платформи більшовиків?
2. Які фінансово-економічні заходи передбачалися «Маніфестом Комуністичної партії»?
3. Назвіть основні комуністичні заходи боротьби із катастрофічним положенням економіки і фінансів.
4. Перелічіть функції Особливого комітету із скорочення державних витрат.
5. Що розуміють під поняттям «політика «військового комунізму»?»
6. Охарактеризуйте основні напрямки НЕПу.
7. Грошова реформа 1922-24 рр. та її наслідки.
8. Розвиток державного кредиту, його характерні відмінності.
9. Назвіть головні заходи щодо реформування податкової політики держави.
10. Кредитна реформа 1930-31 рр. та її наслідки.
11. Якими методами проводилась грошова реформа Української РСР 1947 р.?
12. Уніфікація податкової системи та напрямки реформування податкової політики Української РСР у 50-60 рр. ХХ ст.
13. Охарактеризуйте стан розвитку кредитних відносин та банківської справи Української РСР.

Тема 6

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКИ ПРО ФІНАНСИ В ДУМКАХ ВЧЕНИХ-ЕКОНОМІСТІВ

6.1 Характеристика головних напрямків розвитку наукової думки про фінанси від стародавніх часів до початку ХХ століття

Сьогодні важко назвати автора, який ввів в ужиток термін «фінанси». Авторство цього терміну можна залишити за французьким вченим *Ж. Боденом*, який в 1577 р. видає роботу «Шість книг про республіку», і існує думка, що термін «фінанси» перейшов у всі мови миру саме з французької мови.

Зустрічається в літературі гіпотеза про латинське походження цього терміну, яка не знайшла наукового підтвердження. Проте першим автором роботи, присвяченої фінансам, був *Ксенофонт* (430-355 рр. до н.е.). Його робота називається «Про доходи Афінської республіки».

Не вдаючись в докладний аналіз змісту окремих робіт, приведемо список якнайдавніших авторів, твори яких присвячені фінансам.

У *Арістотеля* (384-322 рр. до н.е.) основні переконання у області фінансів викладені в роботі «Афінський державний устрій».

Індійський учений *Вашнагупта* (321-297 рр. до н.е.) в роботі «Наука про політику» багато уваги приділяє податкам і державному господарству.

Науці відоме ім'я арабського вченого *Кодама*, який в 948 р. н.е. написав *Твір про податки*.

Довгий список європейських вчених, що займалися проблемами фінансів, очолює *Хома Аквінській* (1225- 1274). Він вперше зробив спробу обґрунтувати право короля на збір податків з підданих

Внесок вчених в розвиток науки про фінанси різний. Це пов'язано з епохою, в яку вони жили. Першими авторами робіт по фінансах були італійці *Ф. Петрарка*, *Д. Караф*, *Ф. Гвіччардіні*, *Дж. Ботеро*, *Н. Макіавеллі* та інші.

У XVII ст. найбільш значний внесок до теорії фінансів внесли англійські вчені, серед яких такі автори, як *Т. Мін*, *Дж. Локк*, *Т. Гоббс*.

У XVII-XVIII ст. збагатили фінансову науку німецькі вчені *Л. фон Секендорф*, *С. Пуфендорф*, *І. Юсті* і *І. Зонненфельс*, яких відносять до представників **німецької школи камералістики**.

Йоганн Юсті в роботі «Система суті фінансів», виданої в 1746 р., узагальнив вислови представників школи камералістики про фінанси. У цій роботі вперше розмежовуються **фінансова наука** і **фінансова політика**.

До XVII в. за рахунок обміну інформацією між європейськими державами наука збагатилася різними течіями.

Так, попередники **фізіократів** вивчали економіку. В їх працях зачіпаються різні аспекти фінансів. Серед авторів *Д. Юм*, *У. Петті*, *Р. Баугільбер*, *С. Вобан*, *Дж. Стюарт*.

Саме Уїльям Петті (1623-1687) - «Трактат про податки і збори» - вважається родоначальником буржуазної політекономії.

До XVIII ст. відноситься зародження і розвиток *класичної політекономії*. Представники цієї школи не виділяли фінанси з політекономії, не вважаючи їх самостійною наукою. При всій різноманітності рівня, об'єму і стилю робіт авторів цієї школи (французи А. Тюрго, фон Кене, В. Мірабо, англійці А. Сміт і Д. Рікардо) вчення про фінанси представників класичної школи можна звести до наступних чотирьох основних положень:

1. Держава є необхідністю, оскільки вона охороняє «природний порядок» від заздрості й замахів.

2. Утримання уряду повинно бути дешевим, оскільки витрати на управління державою є непродуктивними.

3. Держава не повинна порушувати «природний порядок», тобто право власності і конкуренції, шляхом встановлення обмежувальних митних зборів і монополій і не повинна втручатися в господарське життя країни.

4. Держави повинні дотримуватися основних принципів оподаткування:

- податки повинні платити все відповідно до своїх доходів (це положення спрямовано проти податкового імунітету духівництва і дворян);

- податок повинен бути не довільним, а точно визначеним наперед;

- податок повинен стягуватися в слушний для платника час;

- стягування податків повинне бути дешевим.

Перемога капіталістичної системи над феодалською породила висунення економічних шкіл і переконань, що в тій чи іншій мірі захищали нові виробничі відносини. У радянській історіографії ці представники економічної науки були об'єднані в групу вульгарних економістів, оскільки вони висловлювали переважно питання формування доходів держави, правильно вважаючи, що аналіз витрат міг створити негативне уявлення про буржуазні уряди.

Найбільш видний представник цієї школи – *Стюарт Мілль*, який видав в 1848 р. свою працю «Основи політичної економії».

З вчених-фінансистів кінця XIX ст. слід згадати француза *Поля Леруа-бол'є*, що видав в 1877 р. *курс фінансової науки*, і англійця *К. Ф. Бастбла* з книгою «Публічні фінанси», виданою в 1892 р.

З вчених XIX століття найбільший внесок у розвиток теорії фінансів вніс *Карл Генріх Рау*, що видав в 1826-1832 рр. курс політекономії, третя частина якого була повністю присвячена фінансам. Російською мовою робота Рау «Основні початки фінансової науки» була видана в 1867 р., здобула широку популярність в Росії і зробила істотний вплив на розвиток фінансової науки країни.

Не здобули особливої популярності твори німецьких учених про фінанси, видані в першій третині XIX ст., - *С. Содена* (1811), *Т. Р. Мальхуса* (1830), *Р. Шена* (1832). Проте ці роботи значно вплинули на світогляд *Лоренця фон Штейна*, що вперше включив у фінанси *місцеві фінанси*, а також класика німецької фінансової науки *А. Вагнера* (основна його робота «Наука про фінанси» була видана в 1880 р.). З видних учених-фінансистів кінця XIX ст. слід також виділити австрійця *Е. Сакса*, італійського ученого-фінансиста *Ф. Нітті*, американця *Е. Селигманна* і, нарешті, італійського вченого *Л. Косса*, робота якого

«Основи фінансової науки» була видана в 1896 р., на російську мову переведена в 1900 р.

Переконання учених ХХ ст. достатньо детально викладені в спеціальній літературі. Вважаємо важливішими розглянути генезис дефініції поняття «фінанси» у вітчизняній літературі.

6.2 Генезис поняття «фінанси» у російській літературі

Джерела вітчизняної фінансової науки стали бібліографічною рідкістю. За радянських часів цій науці не приділяли належної уваги.

Першим російським автором твору у області фінансів був *Іван Семенович Пересветов*, що жив при Івані Грізному. Він виступав за збільшення доходів скарбниці з метою посилення військової потужності держави, за централізацію ресурсів держави і скорочення витрат на систему намісництва, за відміну інституту митарів.

З XVII ст. до нас дошли роботи Юрія Кріжаніча і Григорія Котошихіна.

Юрій Кріжаніч свої погляди на вдосконалення фінансової системи Росії виклав у ряді робіт, головною з яких є «Розмови про володарювання» (відоміша назва - «Політика»). Кріжаніч в цій роботі широко користується міркуваннями і висловами європейських авторів з економічних і фінансових питань і прив'язує їх до потреб Росії. Основну увагу він звертає на різні способи збагачення держави, які ділить на дві групи, - правильні і неправильні. При цьому він підкреслює, що всі ці способи давно відомі в світі і нових придумати не можна.

Вже в самому цьому поділі полягає прогресивність поглядів Кріжаніча – до нечесних, несправедливих способів збагачення держави він відносить доходи від шинків, псування монети, репресії при стягуванні недоїмок («видирання нещадне»), державних монополій. Він роз'яснює шкоду з перерахованих заходів, критикує основи прибуткової системи сучасної йому Московської Русі. Кріжаніч для збагачення держави пропонує розвивати землеробство, ремесла, державне господарство. Якщо народ буде бідним, держава не може бути багатою. Збільшення доходів скарбниці за рахунок, збіднення населення приводить, по Кріжанічу, зрештою до збіднення держави. Прогресивні також ідеї Кріжаніча про необхідність скорочення числа державних службовців (при одночасному збільшенні їм зарплати).

Твір *Григорія Котошихіна* (він же *Іван Карпович Кошихін*) «Про Росію в царювання Олексія Михайловича», написаний в 1664 р., став відомим майже двісті років опісля. У ньому міститься великий фактичний матеріал про Росію середини XVII ст. Практично це єдина робота такого роду, багато разів використана і в подальший час.

До другої половини XVIII ст. відноситься поява ряду робіт у області теорії фінансів. Найбільш яскравим, таким, що носить виражений антикріпосницький характер, був твір *А. Я. Полєнова* «Про кріпосне полягання селян в Росії», яке в 1766 р. одержало премію Вільного економічного суспільства.

У цій роботі вперше у вітчизняній літературі застосовується термін «*податок*», автор доводить *необхідність майнового страхування*, аналізує і дає критичну оцінку існуючої податкової системи. Тяжкий, рабський стан селян приводить тільки до їх зубожіння, але і завдає збитку державі, бо вони не в стані платити податки. По думці Поленова, селян треба наділити землею в такому розмірі, щоб вони в достатку утримували свої сім'ї і розмножувалися. Це принесе велику користь і містам, бо селяни продаватимуть льон, прядиво, шерсть, шкіри та інше, «які, будучи перероблені на фабриках, служать до винищування в народі дозвільного життя і до прокормлення багатьох тисяч». Збільшення чисельності населення міст за рахунок корисних суспільству жителів приведе до незрівнянного зростання *державних доходів*.

А. Я. Поленов вважав, що якщо селяни одержать землю в достатній кількості, то у відповідь вони винні охоче і ревно платити встановлені податки і збори – він пропонує перейти *від особистих до прогресивніших реальних податків*.

Не використовуючи термін «*страхування*», Поленов проте вказує, що у разі повені, відмінка худоби, неврожаю хліба чи інших лих селянські господарства потребують економічної підтримки – або грошима, або через податкову систему Росії.

У російській мові термін «*фінанси*», запозичений з французького, півтора століття був сусідами з терміном «*скарбниця*». Вперше в російській друкарській літературі термін «*фінанси*» як наукове поняття був використаний в передмові до виданої в 1767 р. Московським університетом книзі «Переклади з енциклопедії». «*Фінанси*» тут трактуються як «...розділи, що належать до державних доходів». Іншими словами, вперше термін «*фінанси*» спожитий в сенсі, ідентичному змісту поняття «*скарбниця*».

У наукову лексику термін «*фінанси*» ввів російський професор права Московського університету *Семен Юхимович Десницький*. У його роботі «Про узаконення фінансів» (повна назва роботи «Уявлення про установу законодавчої, судової і карної влади в Російській імперії») дається перше у вітчизняній науці визначення фінансів: «Фінанси містять в собі сенс просторовий: вони мають приводом надання державі надільних і задоволених по його потребах доходів». Йдеться не тільки про доходи. Десницький це чітко обумовлює, ділячи фінанси на дві часті:

- 1) на витрати держави;
- 2) на доходи держави.

Свій аналіз фінансової системи Десницький починає з державних витрат, підкреслюючи, що без витрат держава взагалі не може існувати.

Із створенням у 1802 р. Міністерства фінансів термін «*фінанси*» міцно входить в науковий оборот. Проте до 1835 р., коли в російських університетах стали читати курс фінансового права, «*фінанси*» як самостійна наука не виділялися, а розглядалися тільки як складова частина політекономії. У практиці частіше використовувався термін «*скарбниця*». В кращому разі через один з цих термінів пояснювався інший.

Так, у виданому Академією наук тлумачному словнику указується: «Фінанси - Державна скарбниця, що збирається з підданих для утримання Держави і всіх частин її». Мало чим відрізняється визначення фінансів в Тлумачному словнику В. Даля, хоча ці словники розділяє майже ціле століття: «Фінанси – це все, що відноситься до надходжень і витрат держави».

XVIII ст. завершується роботами першого ідеолога і теоретика народної революції в Росії *Олександра Миколайовича Радіщева*. До найцікавіших економічних робіт Радіщева відносяться «Лист про Китайський торг», «Опис мого володіння», «Записка про податі Петербурзької губернії» і нескінчений рукопис «Торгівля», одна частина якої - «Записка про податі...» - повністю присвячена податковій політиці держави. Первинне це були дві самостійні роботи - «Про подушний збір» і «Про податі». До робіт у області фінансів можна віднести і роботи Радіщева, присвячені тарифам.

Радіщев вперше в російській науці досліджував суть податків, їх природу, описав всі види податків, відокремивши прямі від непрямих. При цьому він окремо досліджував податки з міського і сільського населення.

Повільний розвиток фінансової науки в Росії можна пояснити застійним характером економіки, незмінністю виробничих відносин. Не випадково з розвитком економіки Росії останньої чверті XIX – поч. XX ст. співпадає і бурхливий розвиток фінансової науки, супроводжуваний величезною кількістю публікацій з питань фінансів.

Залежність між практикою і теорією була помічена ще в першій російській монографії про фінанси, написаній в 1810-1811 рр. декабристом *Н. Тургеневим*.

Одним з найбільших економістів почала XIX ст. був *Н.С. Мордвінов*, відомий державний діяч, економічна програма якого в основному співпадала з національними інтересами країни, з інтересами розвитку народного господарства Росії. Роботи Мордвінова одержали досить високу оцінку в економічній науці, вони широко відомі фахівцям.

Робота Мордвінова «Міркування про користь, що може послідувати від установи приватних по губерніях банків», в якій багато уваги приділена і податкам, написана в 1813 р., тобто одночасно з роботою Тургенєва. Проте якщо Тургенєв в своїй роботі критикує російську податкову систему, то Мордвінів ставить перед собою інше завдання – *забезпечити стійкість державних доходів*. Мордвінів пояснює причину порівняльного багатства Англії (щодо Франції) двома причинами:

- 1) податки стягуються не з капіталу, а з доходів від капіталу;
- 2) перехід від натуральних до грошових податків і відповідність розміру податку рівню доходу («зрівняні по всіх станах оклади»).

Мордвінів розумів необхідність скорочення державних витрат.

Він констатує нерівномірність і обтяжливість податків для деяких груп населення, неминучі «при звичайних способах стягування державних доходів». Щоб уникнути недоліків, які властиві податкам, Мордвінів пропонує взагалі від них відмовитися. Для цього треба створити необхідний капітал (знову-таки шляхом *додаткових податків*), який при вкладенні в банк (при 10 % річних,

звичайних у той час) і дасть необхідну державі суму. Утопічність цього плану полягає в тому, що Мордвинів пропонує обкладати додатковим податком доходи понад 1000 рублів, тобто трудящі маси не беруть участь, за його планом, в створенні капіталу, і вся тяжкість лягає на дворянство і купецтво. Мордвинів виходив з платоспроможності ділових класів суспільства, але не враховував, що державна влада завжди виходитиме з інтересів панівних класів, що фактичним носієм податків у феодальній державі завжди є селяни і ремісники.

У першій половині XIX ст. чітке визначення фінансів розроблено трьома вченими:

- *Шлецер Х.А.*: «Політика фінансів міркує про коштовні придбання і множення доходів, в яких Уряд має необхідну потребу для задоволення своїх витрат, і рівномірно про управління казенним майном»;

- *Горлов І.*: «Наука, що міркує... про отримання і вживання коштів для задоволення державних потреб, є теорія фінансів»;

- *Бутовській А.*: «З доходів з майна, що полягає у розпорядженні уряду, з податків і, в крайньому випадку, з позик утворюється скарбниця, або фінанси державні».

Найбільш оригінальною теоретичною роботою у області фінансів другої половини XIX ст. є монографія *І. Шиля* «Сучасна теорія фінансів і вплив її на фінансову адміністрацію в західноєвропейських державах», що вийшла в 1860 р. У роботі практично не дається визначення фінансів, оскільки, на думку Шиля, науки про фінанси взагалі немає: «Раціональна фінансова система неможлива без допомоги і, особливо, без існування фінансової науки, в строго логічному значенні цього виразу; а науки фінансів в такому значенні – ще немає». Шиль правильно указував, що теорія фінансів (у його час) підпорядкована ідеї державної скарбниці, що перед очима дослідника «стоять державна скарбниця, опис способів і коштів до збирання ея і сплати ея боргів... Ученими слово фінанси приймається... у значенні грошових доходів і витрат».

Найбільш значущі для теорії фінансів дослідження таких авторів кінця XIX ст., як *Веселовській, Мілюков, Лебедев, Янжул, Ходській, Вітте, Озеров*.

Фінансова наука Росії періоду раннього капіталізму якнайповніше віддзеркалення знайшла в працях академіка *Янжула*. Він вважав, що фінансова наука має «своїм предметом дослідження способів якнайкращого задоволення матеріальних потреб держави». Янжул дає наступне визначення фінансової науки: «Фінансова наука є вчення про суспільне господарство, що має своїм завданням виклад тих правил, які повинні бути дотримані при добуванні матеріальних коштів, потрібних для виконання суспільних цілей». Іншими словами, Янжул включає з предмету науки фінансів учення про державні витрати, вважаючи, що ці питання настільки зв'язані самим поняттям «держави», що повинні вивчатися науками про державне і політичне право.

Великий внесок в становлення фінансової науки Росії періоду імперіалізму вніс професор *І.Х. Озеров* – він сформулював новий підхід до фінансів: *фінанси не кошти і ресурси, а відносини*. «Фінансова наука вивчає фінансове господарство, тобто сукупність відносин які виникають на підставі добування союзами публічного характеру матеріальних коштів; вона вивчає ті способи, за до-

помогою яких ці союзи здобувають собі потрібні кошти, і як ці способи відбиваються на інших сторонах життя, чому в одну епоху переважають одні способи, а в іншу - інші». Відмічена необхідність вивчення економічних явищ в їх взаємозв'язку, на жаль, не була «узята на озброєння» багатьма подальшими теоретиками фінансів.

Автором найбільш фундаментальної праці по теорії фінансів у вітчизняній фінансовій науці був професор Санкт-Петербурзького університету *В.А. Лебедев*, що опублікував свою роботу «Фінансове право» в 1882-1885 рр. Лебедев мав намір видати чотири томи, але встиг видати лише перший. Другий і третій передбачалося присвятити викладу теорії і складу державних доходів, а четвертий – державному кредиту. Робота залишилася незавершеною. Друге видання першого тому було опубліковано в 1889-1893 р. Окрім трьох випусків цей том містить додаток з оглядом бюджетів Росії (з 1862 р.), Англії, Франції, Німеччини, Голландії, Австрії, Угорщини, Італії, Іспанії, Португалії, Швейцарії, Бельгії, Данії, Швеції, Норвегії, Румунії, Сербії, Греції і США. По ряду показників проведений порівняльний аналіз бюджетів окремих країн.

Цінність праці Лебедева полягає перш за все в тому, що автором проведений *аналіз розвитку фінансової системи і фінансової науки практично за весь осяжний період історії людського суспільства*.

Важливе значення для вивчення фінансів Росії періоду капіталізму має робота дванадцятого міністра фінансів Росії *С.Ю. Вітте* «Конспект лекцій про Народне і Державне господарство». Навіть якщо Вітте не зараховувати до крупних теоретиків фінансів, йому не можна відмовити в знанні теорії і практики фінансів. При перебуванні його міністром, фінансова система Російської Імперії була реорганізована відповідно до потреб монополістичного капіталізму. У вказаній роботі наданий достатньо повний аналіз розвитку фінансів по кожному виду доходу бюджету, приведені історичні відомості з моменту їх виникнення.

На відміну від багатьох визнаних учених Вітте найближче підійшов до сучасного розуміння системи фінансів, включивши сюди не тільки доходи і державний кредит, але і витрати.

До початку ХХ ст. відноситься поява перших крупних робіт *М. Боголепова*, *В. Твердохлебова*, *А. Буковецького*, *П. Гензеля* і ряду інших вчених. На жаль, роботи у області фінансової науки Росії радянського періоду в даний час є недостатньо популярними. Адже праці вчених *В.П. Дьяченко*, *В.А. Лебедева*, *Е.А. Вознесенського* ще будуть предметом інтересу дослідників пізнішого часу.

6.3 Фінанси у концепціях кейнсіанської школи

Характерною рисою західної фінансової науки ХІХ-ХХ століть стала її спрямованість на сутність та закономірності розвитку державних фінансів.

На формування державної економічної, зокрема, фінансової, політики капіталістичних країн протягом 40-70-х років ХХ століття суттєво вплинула теорія англійського економіста *Дж. М. Кейнса* (1883-1946 рр.).

Фінансова концепція Дж. Кейнса ґрунтується на його загальноекономічних ідеях, головна з яких – це нездатність капіталістичної економіки «саморегулюватися». Тому перед державою ставиться завдання збалансування економіки. Дж. Кейнс запропонував вирішувати це завдання шляхом регулювання **попиту**. Завдяки цьому він ввів у науковий обіг термін «*ефективний попит*», тобто попит, який виражає рівновагу між споживанням та виробництвом, доходом та зайнятістю. За думкою Дж. Кейнса, «ефективний попит» є визначаючою метою державної політики у боротьбі з економічними кризами і безробіттям.

Постановка проблеми попиту вимагала аналізу макроекономічних показників – сукупного суспільного продукту, національного доходу, заощаджень, накопичень. Такий аналіз дозволив розкрити механізм функціонування системи у цілому, і на цій основі сформулювати ряд практичних завдань, пов'язаних з рухом усього потоку вартості, що виробляється, розподіляється, обмінюється та споживається.

Ґрунтуючись на ідеях необхідності досягнення «ефективного попиту», теорія фінансів стала розглядатися як основна складова теорії зайнятості і доходів, а фінансова політика – як невід'ємна частина економічної політики.

Головним інструментом втручання держави у циклічний розвиток економіки Дж. Кейнс та його послідовники вважають **державні витрати**. Зростання державних витрат розглядається як фактор реалізації національного доходу. Для цього держава повинна впливати на основні компоненти попиту: *особисте та інвестиційне споживання*.

Фіскальна антициклічна теорія, започаткована Дж. Кейнсом, набула подальшого розвитку завдяки його багаточисельним послідовникам. Сутність її зводиться до думки, що шляхом відповідних змін у державних доходах або (особливо) витратах можна досягти рівноваги в економічному розвитку. За думкою кейнсіанців, зростання державних витрат повинно забезпечити економічні умови для збалансування попиту й пропозиції на довгострокову перспективу.

Найбільш повно цю думку розвинув американський економіст *А. Лернер* у теорії **функціональних фінансів**. За думкою даного дослідника, уряд може впливати на зайнятість наступним чином:

- за допомогою своїх продаж або покупок;
- через кредитні операції (надання позик приватним особам або позики у них грошових коштів);
- шляхом виплат субсидій одним особам та стягнення податків з інших.

За розумінням А. Лернера, урядові покупки, позики приватним особам та субсидії сприяють розширенню виробництва й зайнятості. Зокрема, така політика повинна проводитися у кризові роки. За часів буму, навпаки, продажі з державних фондів, державні позики і податки можуть стримувати нездорове зростання виробництва. Підхід А. Лернера до використання фінансів є суґубо праґматичним – розробка фінансових програм для регулювання економіки.

Кейнсіанство розвинуло **теорію «мультиплікатора»** (множника), згідно до якої державні заходи щодо стимулювання економічного розвитку мають розмножувальний (мультиплікуючий) ефект. Державні витрати створюють первинний попит та первинну зайнятість, у результаті чого підвищується попуна

здатність населення, поширюється збут товарів і становиться вигідним здійснення нових інвестицій. Первинний попит і первинна зайнятість створюють вторинну, третинну і т.д. зайнятість та попит, тобто відбувається явище «розповсюдження хвилі витрат».

Дж. Кейнс, використовуючи категорію «мультиплікатор» при дослідженні впливу інвестицій на сукупний попит суспільства, вивів закономірність – *прирощення сукупного попиту дорівнює природженню інвестицій, помноженому на мультиплікатор, який визначає максимальну «прихильність до споживання»*. Звідси виникає необхідність *державних заходів щодо стимулювання попиту*, спрямованих на те, щоб як можна менша доля природженого доходу спрямовувалася у заощадження. Зростання попиту («прихильність до споживання») по мірі посилення розмножувального ефекту знижується, розпочинає діяти тенденція до накопичення заощаджень («прихильність до заощаджень»), яка забезпечує фінансування нових капітальних вкладень. При визначенні величини мультиплікатора послідовники Дж. Кейнса приймають до уваги *понижуючі її фактори*: податки та імпорт, вплив якого став значним у результаті інтернаціоналізації господарського життя у 70-80-х роках.

Розробка концепції «мультиплікатора» дозволила західним економістам провести дослідження кількісної залежності між зростанням державних витрат, податків і державного боргу, між рухом фондів накопичення, споживання й зайнятості. У ході аналітичної роботи мультиплікатор було введено у комп'ютерні моделі економіки. Податкові реформи 1964, 1968, 1974 рр. у США були підготовлені на підставі таких моделей.

Вдосконалення методів кількісного аналізу, безумовно, було шагом уперед у вивченні реальних економічних процесів. Тому сама ідея мультиплікатора могла би бути використана нашою фінансовою наукою, наприклад, при аналізі впливу державних доходів, витрат та їх структурних елементів на економічне зростання країни. Але слід пам'ятати, що цей метод аналізу може оказатися досить уразливим при прагматичному використанні, тобто при переході від теорії до практики. Як і люба абстрактна модель, моделі розвитку економіки, що розробляються з використанням мультиплікатора, не можуть врахувати усі економічні та соціальні процеси, що реально відбуваються.

Одним з постулатів фінансової концепції Дж. Кейнса є положення про необхідність *збільшення державних витрат*, що фінансуються за допомогою позики. Його послідовники назвали це положення *принципом «дефіцитного фінансування»*. Як стверджував Дж. Кейнс, державні інвестиції і поточні державні витрати можна фінансувати у борг, більш того, зростання заборгованості держави і місцевої влади є обов'язковим наслідком при досягненні «ефективного попиту». За думкою Дж. Кейнса, обов'язкова відповідність бюджетних витрат і доходів є анахронізмом, а боязнь бюджетних дефіцитів і росту державного боргу – шкідливим передсудом. Концепцію «здорових фінансів» було закінчено: ринок позичкових капіталів став використовуватися для досягнення «ефективного попиту», а дефіцит державного бюджету перетворився в один із способів регулювання економіки.

Послідовники Дж. Кейнса відстоюють ідею про «дефіцитне фінансування», критикують погляди тих економістів, які вважають необхідним щорічно балансувати бюджет. Характерним прикладом є робота американського економіста *Р. Ліндхольма* «Державні фінанси і фіскальна політика» (1950): «... Старе правило публічних фінансів стверджує, що бюджет повинен щорічно балансуватися; нове правило, яке ввели лідери більшості капіталістичних країн світу, гласить – бюджет повинен балансувати економіку».

У роботах кейнсіанців важлива роль в організації державного втручання в економіку відводиться бюджету та бюджетній політиці. Тому особливий інтерес представляє *теорія «циклічного балансування»*, яка передбачає пристосування бюджету до економічного циклу. На думку американського економіста *С. Леланда*, політика державних витрат, по мірі можливості, повинна бути синхронізована з економічним ритмом, тобто узгоджена з фазами циклу. Загальна сума доходів протягом циклу повинна дорівнювати обсягу витрат; дефіцит, що виник у роки кризи та депресії, необхідно покривати бюджетними надлишками, які створюються у період підняття. Такий механізм циклічного регулювання, за думкою кейнсіанців, надають державі можливість ефективно контролювати стан справ в усіх фазах циклу.

По мірі розвитку капіталістичної економіки теорія «циклічного балансування» поступово усе більше підпорядковуються ідеї державного регулювання економічного росту і набуває декілька новий сенс. На перший план висунулись положення кейнсіанства про антициклічну політику та рішення проблеми зайнятості. У післявоєнний час теорія «циклічного балансування» набула широкого розповсюдження як у дослідженнях ведучих західних економістів – *Е. Хансена, Р. Харрода, У. Хеллера, Г. Кролла, Ф. Неймарка* та інших, так і у практичній фінансовій діяльності капіталістичних держав. У багатьох країнах вона стала офіційною концепцією державної економічної політики, зокрема, у США у період президентства Дж. Кеннеді.

Увагу кейнсіанців було сконцентровано на практичних рекомендаціях урядовим органам. Так, англійський економіст *Р. Харрод*, при обґрунтуванні необхідності розробки не тільки національної, але й міжнародної фіскальної політики, запропонував створити спеціальний міжнародний орган, який би координував наявні бюджетні дефіцити та надлишки у різних капіталістичних країнах з метою проведення єдиної «антициклічної політики».

Група економістів західноєвропейських країн, проаналізувавши бюджетну політику Бельгії, Франції, Німеччини, Італії, Швеції, Великобританії і США за 10-річний період, рекомендувала урядам абсолютно вільно програмувати дефіцит бюджету, коли того вимагає фінансово-економічний стан, або бюджетний надлишок, якщо стан зміниться.

Слідкуючи цим рекомендаціям, уряди ряду ведучих капіталістичних країн стали створювати спеціальні фонди для циклічного балансування кон'юнктури. Кошти цих фондів використовувались при економічних труднощах і поповнювались у період підняття економіки. Уряд може самостійно підвищувати чи понижувати ставки прибуткового податку з корпорацій у випадку виникнення небезпеки перевищення кон'юнктури або появи економічного спа-

ду. Але практика показала, що регулювання процесу розширеного відтворення за допомогою подібних фондів має обмежений і часто суперечливий характер – полегшення одних суперечностей веде до загострення інших.

Ідея «дефіцитного фінансування» стала основою теорій *«бюджетного накачування»* і *«компенсуючого бюджету»*. Якщо прихильники «циклічного балансування» у кінцевому результаті виступають за збалансований в межах циклу бюджет, то представники теорій «бюджетного накачування» і «компенсуючого бюджету» вважають, що в сучасних умовах він може, навіть повинен, мати *постійний, хронічний дефіцит*.

Кейнсіанці вважають, що держава повинна компенсувати нестачу необхідного попиту приватного господарства *дефіцитним бюджетним фінансуванням*, тобто розширенням державних інвестицій, що фінансуються, головним чином, шляхом випуску позик. Адже практика довела, що використання дефіцитного фінансування обумовлює нові економічні та соціальні труднощі, суперечності. Воно породжує й значно посилює інфляційні тенденції, які, з одного боку, ведуть до тимчасового оживлення кон'юнктури, зростання прибутків, а з іншого – до підвищення цін, зменшення реальної заробітної плати, скорочення покупної здатності, зниження життєвого рівня працівників, тобто до подальшого перерозподілу національного доходу на користь крупного капіталу, що загострює проблеми реалізації сукупного суспільного продукту.

Об'єктивна необхідність активізації використання фінансів для широкого регулювання та стимулювання капіталістичного господарства знайшла відображення у *теорії «вбудованого бюджетного стабілізатора»*, що ґрунтується на поглядах Дж. Кейнса на роль фінансів у розширеному відтворенні. Саме Дж. Кейнс вперше визначив податки як «податкові стабілізатори», які автоматично реагують на циклічні коливання, полегшуючи їх, забезпечуючи тим самим певну «гнучкість» економічної системи. Ці положення отримали подальшого розвитку у роботах послідовників Дж. Кейнса – *Е. Хансена, Р. Харрода, П. Самуельсона, Ф. Тейлора, Ф. Неймарка, Г. Халлера, П. Лезе, Х. Ламперта* та ін., були розповсюджені ними на державний бюджет у цілому, різні спецфонди, а пізніше – оформлені у вигляді теорії «вбудованого бюджетного стабілізатора».

Протягом свого існування теорія «вбудованого бюджетного стабілізатора» зазнала певних змін. На першому етапі її розвитку (кінець 40-х – початок 50-х років) більшість західних економістів дотримувались точки зору, що *державний бюджет є системою, що саморегулюється, та має ряд елементів «автоматичної стабілізації»*, які впливають на економіку без втручання держави.

Адже дійсність не відповідає передумовам теорії «вбудованого бюджетного стабілізатора». Наприкінці 50-х – початку 60-х років теорія зазнала значних змін. Оновлена теорія передбачала, що дія «внутрішніх», «автоматично діючих сил» повинна бути доповненою системою розроблених «зовнішніх» дискреційних бюджетних заходів. Даний механізм назвали *«комбінацією вбудованих стабілізаторів та навмисних дій»*. Американські економісти *В. Шульц* та *С. Харріс* розробили *«формулу гнучкості податкових ставок»*, згідно якої їх структура повинна базуватися на зміні цін, зайнятості та виробництва. Дослі-

дження Г. Кауфмана і Д. Сміта (США) довели, що ефект від використання бюджету у якості вбудованого в економіку стабілізатора може бути досягнутим лише на підставі чіткої координації грошової та фіскальної політики.

Такі корективи у теорії закономірно поставили перед кейнсіанцями питання про *наслідки активної фінансової політики держави*. Логіка наукового аналізу привела їх до необхідності виділення **активного та пасивного дефіцитів державного бюджету**. За думкою У. Хеллера, *пасивний дефіцит* створюється під впливом економічної кризи, тому що спад виробництва й зайнятості приводить до падіння бюджетних доходів. *Активний дефіцит державного бюджету* виникає у ході проведення фінансової політики. Державні фінансові заходи, спрямовані на «схильності до інвестування і споживання», пов'язані, з одного боку, із зниженням ставок податків і введенням податкових пільг, з іншого – із зростанням витрат держави на втручання в економіку, що збільшує дефіцитність бюджетів. Таким чином, *пасивний дефіцит* створюється унаслідок автоматичних змін, активний – як результат дискреційних.

Кейнсіанці надають велике значення **теорії фінансової політики**. Шведський економіст Б. Хансен виділяє три напрямки дії фінансової політики на економічний розвиток:

1) комплексний вплив фінансової політики у області доходів та витрат на рух національного доходу і його розподіл приводить до утворення так званого «ефекту доходів». Перерозподіл НД відбувається в процесі стягування податків і отримання державних замовлень, трансфертів, субсидій;

2) фінансова політика в області податків, трансфертів, державних закупок товарів та послуг може мати «стимулюючий ефект», тобто заохочувати споживчий попит і інвестиції;

3) в ході циркуляції засобів між бюджетом і приватним сектором може змінитися сума фінансових активів як держави, так і приватного сектора.

Таким чином, фінансова політика впливає на стан ліквідності приватних осіб і фірм. Такий вплив Б. Хансен називає «*ефектом ліквідності*».

Під впливом змін умов функціонування розширеного відтворення, зокрема поглиблення інфляції, формується концепція «**неокласичного синтезу**», яка, по суті, є певним відступом від кейнсіанської ідеї повної зайнятості. «Неокласичний синтез» - теорія рівноваги в умовах неповної зайнятості, що враховує грошовий фактор. Ця нова версія кейнсіанської теорії одержала розвиток в роботах лауреатів Нобелівської премії – англійського економіста Дж. Хікса (1904 р.) і американського – П. Самуельсона (1915 р.). Концепція «неокласичного синтезу» викликала серйозні зміни в теорії фінансової політики. П. Самуельсон писав із цього приводу, що за допомогою відповідної кредитно-грошової і фіскальної політики система змішаного підприємництва може не тільки уникнути буму і різкого спаду, але і розраховувати на здорове економічне зростання. На його думку, регулювання попиту повинне здійснюватися не тільки на основі змін у області державних витрат або податків, але і шляхом маніпулювання величиною облікової ставки відсотка, а також проведення відповідних операцій на відкритому ринку.

Таким чином, в рамках концепції державного регулювання економіки Дж. Кейнс розробив принципово нову теорію фінансів. Фінансова теорія кейнсіанства була втілена в державну фінансову політику більшості ведучих західних країн. Починаючи з 40-х років і аж до початку 70-х така політика давала певні позитивні результати, оскільки відповідала екстенсивному типу економічного розвитку. Проте з бурхливим розвитком науково-технічної революції, ускладненням господарського життя виявилася кейнсіанської моделі державних фінансів і фінансової політики.

6.4 Неокласичні теорії фінансів

Крах кейнсіанської моделі змусив західних економістів шукати нові принципи організації державних фінансів і фінансової політики. І такі принципи були запропоновані представниками *неокласичної школи* в західній економічній думці. Критика кейнсіанської теорії і практики господарювання з боку неокласиків набуває особливо широкого розмаху у зв'язку з погіршенням стану у сфері фінансів, грошового звернення і кредиту. Зростання бюджетних дефіцитів і державного боргу, посилення інфляції і погіршення валютного положення капіталістичних країн підсилили інтерес до неокласичної теорії грошей і фінансів.

Неокласична фінансова теорія заснована на концепції чинників виробництва, згідно якої вартість продукту створюється трьома головними виробничими чинниками – капіталом, працею і землею. Ефективність державних витрат розглядається з погляду досягнення раціонального співвідношення між цими чинниками. Представники неокласичної школи пропонують перейти від екстенсивного типу державних витрат до інтенсивного, тобто підвищити їх ефективність при загальному скороченні обсягу. Неокласики обґрунтовують необхідність збільшення державних витрат, що спрямовуються на розвиток науково-технічного прогресу, наукових досліджень, освіти. Особлива увага приділяється питанням вдосконалення такого чинника виробництва, як праця, оскільки технічне оновлення речовинних елементів виробництва об'єктивно вимагає підвищення кваліфікації робочої сили. У дослідженнях економістів з'являються терміни *«інвестиції в людину»*, *«інвестиції в людський капітал»*.

Американський економіст, лауреат Нобелівської премії *Т. Шульц* (1902 р.) висунув концепцію, згідно якої при аналізі економічного зростання необхідно враховувати не тільки інвестиції в будівлі, споруди і устаткування, але і державні витрати на підготовку робочої сили. Ідея про збільшення «витрат в людину», а точніше, в підвищення кваліфікації як капітал, з'явилася давно. Її висували ще класики англійської буржуазної політичної економії *В. Петті* (1623-1687) і *А. Сміт* (1723-1790). Найбільший представник неокласичної теорії *А. Маршалл* (1842-1924) розглядав державні витрати на освіту як національні інвестиції.

Представники неокласичної школи вважають, що в цілях підвищення добробуту суспільства держава повинна фінансувати витрати на освіту, соціальні потреби і інші суспільні потреби. Це положення стало основою концепції «державних послуг». Зростання державних витрат, пов'язаних з наданням «суспільних послуг», неокласичні теоретики пояснюють «перевагами», тобто вибором платників податків. Так, шведський економіст *Е. Ліндаль* (1891-1960) розглядав податки як своєрідну оплату державних послуг приватною особою.

Концепція послуг розвивається американським економістом *П. Самуельсоном*. Він вводить в науковий оборот категорію «*суспільний товар*», під яким розуміє товари і послуги, які поєднують три властивості: вони неподільні серед членів суспільства, доступні всім і надаються державою (тобто минувши ринок з його законами конкуренції). Відмінність «суспільного товару» від приватного полягає в тому, що його споживання яким-небудь одним членом суспільства не зменшує споживні властивості товару. Навіть окремі соціальні групи, споживаючи цей товар, не приносять збиток всім іншим. Класичним прикладом такого товару є інформація. Більшість членів сучасного суспільства зацікавлена в отриманні наукової, комерційної, технічної, валютно-кредитної, фінансової та інших видів інформації. Особи, одержуючи цю інформацію від державної статистичної або іншої служби, не зменшують її запасів.

Концепція «державних послуг», по суті, поставила питання про розподіл фінансових ресурсів суспільства між державним і приватним секторами економіки. На державний сектор покладається фінансування економічної і соціальної інфраструктури, майже неприбуткової для приватного сектора. Виробництво таких «суспільних товарів», як наукові теорії, освіта, сучасні системи зв'язку і транспорту, інформатика, відповідає суспільним потребам розвитку, оскільки покращує структуру виробництва, підвищує суспільну продуктивність праці і конкурентоспроможність приватного капіталу на світових ринках. На думку *П. Самуельсона*, завдання фінансової політики у області «суспільних товарів» полягає в регулюванні їх пропозиції. Основна мета втручання полягає в досягненні оптимальності державних витрат.

Американський економіст *Р. Масгрейв*, переводячи теорію «суспільного товару» в практичну площину, вважав головним завданням створення ефективного механізму забезпечення членів суспільства «суспільними товарами», заснованого на демократичних принципах фінансування. Забезпечення «суспільними товарами» повинне здійснюватися через бюджет, що затверджується парламентом країни, тобто представниками різних політичних класів і соціальних шарів суспільства.

Західні економісти підкреслюють особливу роль в реалізації фінансової політики державної бюрократії. *Р. Масгрейв* відзначає, що надмірне зростання державного бюджету багато в чому пояснюється впливом бюрократії і політичних діячів, зацікавлених в зростанні бюджетних витрат і переслідуючих свої, часто корисливі і вузькоогоїстичні інтереси. Для нейтралізації цього впливу прихильники теорії «суспільного товару» пропонують встановити «правила гри», тобто ввести в конституцію статті, що визначають структуру доходів і ви-

трат державного бюджету, його об'єм, і що обмежують величину бюджетного дефіциту.

З початку 70-х років з неокласичної школи виділяється **неоконсервативний напрям**, який дуже швидко набуває популярності. Кейнсіанська теорія, заснована на заохоченні *попиту*, витісняється концепцією створення необхідних умов для *пропозиції* ресурсів. Неоконсерватори поклали на кейнсіанців провину за економічні труднощі і провали (уповільнення темпів економічного зростання і продуктивності праці, підвищення податків, зростання бюджетних дефіцитів, державних боргів, посилення інфляції). Побудова неоконсерваторами нової фінансової доктрини в значній мірі була заснована на введенні протилежних кейнсіанській теорії положень, а розробка фінансової політики - на контрзаходах:

- кейнсіанці головним засобом досягнення економічної рівноваги вважали ефективний *попит*, а неоконсерватори – *пропозицію*;
- кейнсіанці виступали за розширення сфери державних фінансів, неоконсерватори – за її скорочення;
- на думку кейнсіанців, державні витрати можна фінансувати випуском позик, адже неоконсерватори поставили завдання щодо збалансування доходів і витрат державного бюджету.

При розробці *фінансової концепції* представники неоконсервативного напрямку виходили головним чином з *неокласичної теорії*. Проте вони внесли до неї і деякі нові положення. Головним нововведенням є **концепція «економіки пропозиції»**. Згідно цієї концепції економічне зростання визначається достатністю запропонованих заощаджень і накопичень. Теорія «економіки пропозиції» розглядає *поведінку людей* як початковий відправний пункт економічного зростання. Не «ефективний попит», як затверджують кейнсіанці, а людина з його потребами і прагненнями визначає зрештою розвиток виробництва, заощаджень, накопичень і капітальних вкладень. Модель економічного розвитку в теорії «економіки пропозиції» шикується таким чином. Заощадження створюють можливість для накопичення ресурсів, з накопичень утворюються фонди для фінансування капітальних вкладень, розширення інвестицій обумовлює зростання вироблюваного продукту. З цієї моделі витікає основна мета економічної і фінансової політики держави: створити, головним чином через податкову систему, необхідні умови для формування заощаджень, достатніх для забезпечення інвестицій в приватному секторі.

Неоконсерватори зробили ставку на посилення ролі держави в забезпеченні довгострокових умов функціонування розширеного відтворення. З цією метою на державу і його фінансову систему покладається ряд завдань по структурній перебудові господарства і стимулюванню НТП. Разом із короткостроковою фінансовою політикою держава формує фінансову стратегію з метою довгострокового стимулювання економічного зростання. Пріоритет в методах державного регулювання неоконсерватори віддають кредитно-грошовому маневруванню. На перший план висувається монетарна (грошова) політика, спрямована на регулювання темпів зростання грошової маси в обігу, тобто пропозиції грошей. Фінансовій політиці неоконсерватори відводять другорядну роль.

У США багато прихильників неокласичного напрямку економічної думки групуються навколо Американського інституту підприємництва - «мозкового центру» республіканської партії. Серед них впливові економісти, які займають у різний час пости радників при республіканських президентах, - *А. Берні, Р. Стайн, У. Феллнер* та ін.

У Англії неоконсервативних поглядів на пріоритети економічної і фінансової політики дотримуються представники консервативної партії – *Д. Джозеф, Дж. Хау, А. Уолтерс* та ін.

Практичне втілення теоретичних основ неоконсерватизму в США почалося з приходом до влади президента Р. Рейгана, у Великобританії – прем'єр-міністра М. Тетчер, у ФРГ – канцлера Р. Коловши. В зв'язку з цим в економічній літературі з'явилися терміни «рейганоміка» і «тетчеризм».

Особливе місце в теоріях неоконсервативної школи займають **податки**. Її представники, по суті, повернулися до оцінки податків, даною англійською класичною політекономією: «всякий податок поганий». На думку неоконсерваторів, податки, що стягуються державою, приводять до непродуктивної розтрати частини національного доходу. Згідно кейнсіанської моделі регулювання економіки, податки є важелем економічної і фінансової стабілізації, засобом проведення антициклічної політики. Неоконсервативний напрям виходить з необхідності значного зниження загального рівня податків для підтримки високої норми заощаджень і інвестицій, активізації ринкового механізму.

Як затверджують представники неоконсерватизму, *податкова політика повинна бути направлена на стимулювання економічного зростання в довгостроковому плані*. З цією метою вони пропонують понизити податки, змінити структуру податкової системи, прогресивну шкалу ставок по прибутковому податку замінити пропорційною.

Таким чином, вважають неоконсерватори, буде створена «нейтральна» для розвитку економіки податкова система, сприяюча розвитку ринкових сил. Особлива увага в неоконсервативних податкових теоріях приділяється оподаткуванню прибутку. На думку західнонімецького економіста *Р. Шмольдєрса*, прибуток, по суті, обкладається прогресивним грошовим штрафом і оподаткування підприємців переступило всі розумні межі. Німецький економіст *Г. Рольтген* також стверджує, що обкладення «вільної власності» не відповідає ідеї податкової справедливості, податки на прибуток повинні бути зменшені. Американський дослідник *Д. Джойнс* на підставі економетричної моделі намагається довести, що оподаткування доходів від вкладення капіталу погіршує умови його накопичення. На його думку, надмірні податки на прибуток корпорацій в 50-х роках значно скоротили активність ринкового сектора.

Велику популярність завоювала податкова концепція економіста з університету Південної Каліфорнії (США) *А. Лаффера*. Він обґрунтував залежність між зростанням податкових ставок, доходами федерального бюджету і оподатковуваною податком частиною національного виробництва, тобто податковою базою, об'єктами обкладення. Модель цієї залежності представлена А. Лаффером на графіку, що одержав в економічній літературі назву «Крива Лаффера». Високі податки пригнічують приватну ініціативу, підбивають прагнення до но-

вих інвестицій, тому випуск продукції скорочується, доходи падають, податкова база звужується. А. Лаффер підкреслює значущість спонукальних мотивів індивідуумів інвестувати або витратити гроші на покупки. Податкова реформа 80-х років в США була здійснена саме на основі концепції А. Лаффера.

Неоконсерватори висувають принцип «здорових фінансів», тобто обов'язкової щорічної рівноваги між бюджетними доходами і витратами, гостро критикуючи кейнсіанську концепцію «дефіцитного фінансування». Вони розглядають дефіцитність державного бюджету як серйозну перешкоду на шляхи стійкого розвитку економіки, чинник зростання державних боргів і інфляції. Неоконсерватори підкреслюють, що дисбаланс в бюджеті приводить до скорочення заощаджень, з яких приватні підприємці фінансують інвестиції, а підвищення попиту на грошовий капітал викликає зростання позикового відсотка.

Сучасні неокласичні ідеї державного втручання в економіку виходять з пріоритету грошової політики. Підвищена увага до неї була викликана розвитком інфляції, яка поставила під загрозу формування накопичення і прибутку. Найбільш крупним і впливовим представником сучасного монетаризму є лауреат Нобелівської премії американський економіст М. Фрідмен (1912 р.). Згідно його теорії, державне втручання повинно бути обмежено грошовою сферою, а монетарна політика покликана створити сприятливі умови для економічної активності. М. Фрідмен вважає, що фіскальна політика кейнсіанського толку погіршила стан капіталістичної економіки, і особливо грошового звернення. На його думку, зростання грошей в обігу в США відбулося по трьом причинам: через швидке зростання урядових витрат, проведення політики повної зайнятості, прорахунків в діяльності Федеральної резервної системи. У поглибленні інфляції він звинувачує урядові органи США, які проводили кейнсіанську політику заохочення попиту. По М. Фрідмену, грошова політика повинна бути направлена на досягнення відповідності між попитом на гроші і їх пропозицією. З цією метою слід встановити певний відсоток приросту грошей в обігу, який повинен відповідати середньому зростанню національного доходу, зайнятості, цін і сальдо платіжного балансу.

На думку М. Фрідмена, грошова політика не може запобігти короткочасним спадам ділової активності. Він не бачить в цьому і необхідності, оскільки помірні спади ділової активності приносять користь: ліквідовуються низькорентабельні, неконкурентоздатні господарства, а безробіття стримує боротьбу робочого класу за підвищення заробітної плати. М. Фрідмен критикує кейнсіанську короткострокову фінансову політику «точної настройки», що залежну від кон'юнктурних обставин і змінюється в кожній фазі циклу. На практиці урядові заходи завжди запізнювалися, в результаті, розраховані на кризову фазу, вони проводилися в життя у фазі підйому або навпаки. Все це підсилювало негативні соціально-економічні наслідки криз, збільшувало коливання в об'ємі національного доходу і зайнятості, ускладнювало можливості економіки «саморегулюватися».

Неоконсерватори відкидають сприйняту кейнсіанцями ідею «держави добробуту». Англійський економіст Д. Мідделтон називає його «безвідповідальним суспільством». Кейнсіанська фіскальна політика, на думку неоконсерва-

тивних теоретиків, забезпечувала перерозподіл засобів на користь робочого класу. Дж. Кейнс був навіть проголошений носієм соціалістичних ідей. Неоконсерватори намагаються довести, що витрати на соціальне страхування є додатковим податковим тягарем, що покладається на підприємців. При цьому ігнорується той факт, що для робочого класу державне соціальне страхування, по суті, є самострахуванням. Робочий виплачує податок на соціальне страхування і, як споживач, покриває частину суми податків, яку виплатив підприємець. Неоконсерватори вважають, що загальний рівень соціальних витрат необхідно скоротити – вони нібито ослаблюють стимули до праці, розвивають утриманство і навіть добровільне безробіття, пригнічують спонукальні мотиви до впровадження нововведень, перешкоджають накопиченню капіталу.

Широке розповсюдження неоконсерватизму і його офіційне визнання не змогли витіснити кейнсіанські ідеї. Для сучасної фінансової теорії і практики характерний «велике протистояння» кейнсіанства і неоконсерватизму. У 70-х роках активізується *посткейнсіанський напрям західної економічної думки*. Піддавши критиці кейнсіанство 50-х років (ортодоксальне, як його стали іменувати в подальші роки) і деякі положення неокласичної теорії, *посткейнсіанці* виступили з радикальною економічною програмою і пропозиціями щодо вдосконалення державного втручання. Цей напрям, що розвиває ідеї реформістів зміни капіталізму, став теоретичною базою економічних і фінансових заходів соціал-демократичних урядів у ряді країн Західної Європи. На думку посткейнсіанців, економічне зростання визначається принципами розподілу національного доходу, і завдання економічної і фінансової політики держави полягає у вдосконаленні цих принципів.

Посткейнсіанці створили концепцію, названу ними «*політика доходів*». Основна мета «політики доходів» - збільшення державних асигнувань на соціальні потреби, ширше застосування податкових пільг до трудових доходів. Згідно достатньо утопічній пропозиції англійського економіста *Дж. Робінсона*, «політика доходів» повинна проводитися при «суспільній згоді», тобто пропорції між заробітною платою, прибутком і державними доходами в національному доході повинні бути узгоджені між представниками профспілок, монополій і уряду. Представники посткейнсіанства звертають увагу на необхідність поєднання ефективності і справедливості в оподаткуванні доходів. Вони підкреслюють, що реалізація мети ефективності повинна виходити з ідеї справедливого розподілу податків між різними соціальними шарами суспільства.

Посткейнсіанство розвиває теорію *фінансової нестабільності капіталізму*. Як стверджує американський економіст *Х. Мінські*, вона внутрішньо властива капіталізму і виявляється безпосередньо в нестабільності фінансових ринків. Через фінансово-кредитні інститути на економіку впливає грошова сфера з її коливаннями курсів валют, цінних паперів, інфляцією, дефляцією. Звідси *Х. Мінські* робить висновок про необхідність розширення державної діяльності щодо подолання фінансової нестабільності. Необхідно відзначити, що явища нестабільності фінансових ринків породжуються суперечностями у сфері виробництва, а не навпаки, як затверджує *Х. Мінські*. Проте оптимальна фінансова і

кредитно-грошова політика може надати і надає певну позитивну дію на стабілізацію економічного розвитку.

Таким чином, розвиток сучасної західної фінансової думки свідчить про тісне взаємопроникнення неокласичних і кейнсіанських ідей, внаслідок чого посилюються спроби інтегрувати їх в новому теоретичному напрямі, який увібрав би в себе накопичений століттями арсенал фінансової науки. Така загальна тенденція, але росте і розмежування між кейнсіанською і неокласичними школами, що відображає розвиток господарської, політичної і соціальної сфер суспільства.

Питання для самопідготовки

1. Кого можна вважати автором терміну «фінанси»?
2. Назвіть основні положення вчення про фінанси представників класичної школи.
3. В чому полягає прогресивність поглядів Ю. Кріжаніча?
4. Внесок А.Я. Поленова в розвиток економічної думки.
5. На які основні частини ділить С.Ю. Десницький поняття «фінанси»?
6. У чому полягає цінність праці В.А. Лебедева?
7. Назвіть основні характерні риси західної фінансової науки 19-20 ст.
8. Що означає термін «ефективний попит», який ввів у науковий обіг Дж. М. Кейнс?
9. Що являє собою фіскальна антициклічна теорія?
10. Назвіть основні ознаки теорії мультиплікатора.
11. Що передбачає теорія «циклічного балансування»?
12. Розкрийте суть теорії «бюджетного накачування» та «компенсуючого бюджету».
13. Які напрямки виділяє теорія «фінансової політики»?
14. Що являє собою концепція «неокласичного синтезу»?
15. Які нові принципи в економічній думці запропоновані представниками неокласичної школи?
16. Що розуміє під собою поняття «суспільний товар»?
17. Що являють собою податки на думку представників неокласичної теорії?
18. Основні аспекти теорії посткейнсіанства.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

Основна література:

1. Берлин С.И. Теория финансов: Учебное пособие. – М.: Изд-во «Приор», 2000. – 256 с.
2. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. – 5-те вид., стер. – К.: Вікар, 2002. – 477 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
3. Тысячелетняя история финансов // Управление финансами. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.Management.com.ua//finance>
4. Фінанси : навч. посіб. / О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, В. І. Оспіщев [та ін.]; За ред. Оспіщева В. І. – К. : Знання, 2008.
5. Финансовое хозяйство России. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.rulex.ru>

Додаткова література:

6. Андреева М.Ю., Вотинцева Л.И., Оленичева М.Р. История финансов России: Учебное пособие. – Владивосток: Изд-во ДВГАЭУ, 2000. – 232 с.
7. Бородин Л.И., Коновалова А.М. Дивидендные бумаги на Петербургской бирже в 1900-х гг.: влияние русско-японской войны и первой русской революции. - <http://www.cir.ru>
8. Брестед Дж. История Египта с древнейших времен до персидского завоевания. – К.: «Знання», 1995. – 204 с.
9. Василик. О. Д., Василик О. О. Теорія фінансів: Підручник.- К.: НІОМ. – 2001. – 416 с.
10. Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве. – М.: «Фонд экономической книги», «Начала», 1997. – 156 с.
11. Государственные финансы: Учеб. пособие для студентов экон. вузов и фак. / В.М. Федосов, Л.Д. Буряк, Д.Д. Бутаков и др.; под ред. В.М. Федосова, С.Я. Огородника и В.Н. Суторминой. – К.: Либідь, 1991. – 276 с.
12. Дмитриева В.В. Финансовая система Великобритании в 80-е годы. – М.: МИНХ им. Г.В. Плеханова, 1988. – 132 с.
13. Из истории Банка России // Агентство «ВЕР». [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ver.ru>
14. Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка): Навчальний посібник. Вид. 3-тє, стереотипне / За ред. Мочерного С.В. – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 488 с.
15. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. / За ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005.- 567 с.
16. Лизунов П.В. Русские ценные бумаги на российских и европейских фондовых биржах (конец XIX - начало XX вв.). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.cir.ru>
17. Лортикян Э. Л. Государство и рынок. Очерки экономической истории

Украины. – ООО «РИРЕГ», 1997. – 174 с.

18. Маньков А. Г. Уложение 1649 года – Кодекс феодального права России. – СПб.: «Нева», 1980. – 342 с.

19. Марней Л.П. Финансовая политика России в первой четверти XIX в. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.rulex.ru>

20. Никольский П.С. Ценное издание для финансистов и историков. // Вестник ФА. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.vestnik.fa.ru>

21. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. – М.: ИНФРА – М, 1996. – 192 с.

22. Романенко О. Р. Фінанси : підручник / О. Р. Романенко. – К. : КНЕУ, 2009.

23. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Книга II. Том 3. – М.: «Проспект», 1988. – 468 с.

24. Ставерська Т. О., Жилякова О. В. Теоретичні підходи до визначення сутності фінансів в умовах ринкової економіки. // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. – Харків: ХДУХТ, 2008. – Вип. 2. – С. 151-158.

25. Таскаева Н.Н. История финансов России. Учебно-методическое пособие. – М.: ВГУЭС, 2001. – 252 с.

26. Толстой Д.Н. История финансовых учреждений России. – СПб., 1848. – 490 с.

27. Финансы: Учебник для вузов / Под ред. Л.А. Дробозиной. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://uchebnik-online.com/soderzhanie/textbook_137.html

28. Эрман А. Жизнь в Древнем Египте. – М.: «Логос», 1998. – 196 с.

29. Этапы развития мировых финансов. [Электронный ресурс] – Режим доступа: – <http://www.worldeconomy.ru>

30. Юрій С.І., Федосов В.М. Фінанси. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://pidruchniki.ws/19991130/finans/finans>

31. Юхименко П.І. Теорія фінансів: підручник / П.І. Юхименко, В.М. Федосов, Л.Л. Лазебник ; за ред. В.М. Федосова, С.І. Юрія. – К. : Центр навч. л-ри, 2010. – 576 с.

32. Problem aspects of finances essence determination / Staverskaya T., Zhilyakova H. // Nauka I Studia/ Ekonomiczne Nauki Panstwowy Zarzad. – 2013. – № 20 (88) – С. 86-92.

Навчальне видання

СТАВЕРСЬКА Тетяна Олександрівна
ІВАНЮТА Оксана Миколаївна

ІСТОРІЯ ФІНАНСІВ
Навчальний посібник

Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. – 4,8 Наклад 300 пр.
Зам. № 14-11.

Видавництво та друк
ФОП Іванченко І. С.

пр. Тракторобудівників, 89-а/62, м.Харків, 61135.
Тел.: +38-057-756-09-25, +38-050-40-243-50.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК №4388 від 15.08.2012 р.

www.monograf.com.ua